

ДО 80-річчя ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ

УДК 94(477.42)«1937.07/1938.11»

*Вадим ЗОЛОТАРЬОВ,
Олег БАЖАН**

Архітектор «Великого терору» на Полтавщині: Олександр Олександрович Волков

Опираючись на унікальні документи і матеріали, уперше докладно відтворюються основні етапи життя начальника УНКВС по Полтавській області Олександра Волкова. Встановлена його безпосередня участь у «радянській» території Північного Кавказу, Азово-Чорноморського краю, фальсифікації справ під час «Великого терору».

Ключові слова: Олександр Волков, НКВС УРСР, «Великий терор», Полтавщина.

Серед наукових праць вітчизняних вчених, присвячених масовим політичним репресіям в УРСР 1930-х рр., одна з перших

---

* *Золотарьов Вадим Анатолійович* – кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки; *Бажан Олег Григорович* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України.

розвідок була присвячена діяльності Олександра Олександровича Волкова на посаді начальника обласного управління НКВС по Полтавській області. Однак життєпис чекіста автори подали досить фрагментарно¹. Невдовзі дослідники опублікували його докладні біографічні довідки². Але незважаючи на наявні опубліковані матеріали, чимало нюансів його біографії та роботи в органах НКВС залишилися поза межами дослідницької уваги.

Народився Олександр Волков 6 серпня 1898 р. у Москві у Голутвинському провулку на Якиманці. Але по приписці значився селянином с. Маслово Карачаровської волості Можайського повіту Московської губернії, звідки походили його батьки – безземельні селяни. Замолоду вони виїхали із села та перебралися до «білокам'яної». Батько, Олександр Іванович, працював на кашкетно-шапковій фабриці Александрова спочатку чорноробом, а потім кашкетним майстром, помер у 1906 р. від хвороби нирок та водянки. Мати, Устинія Іванівна, виховувала 13 дітей та підробляла поденними роботами. Після смерті чоловіка влаштувалася спочатку пралею, а потім куховаркою³.

У 1906–1910 рр. Олександр навчався в одному з московських міських училищ, яке закінчив з похвальним листом. Хлопець хотів продовжити навчання й отримав стипендію для навчання у вищому початковому училищі, втім зумів закінчити лише 2 класи через вкрай важкий матеріальний стан родини. Трудовий шлях розпочав 1913 р. учнем у чайно-розважувальній фірмі «Василь Перлов», що розташовувалася на Міщанській вулиці Москви. Працювати довелося у важких умовах, постійна пилука підірвала здоров'я і юнак замислив змінити роботу. Тому він влаштувався по вечорах підробляти хлопчиком (посильним) при головній конторі, де опанував ази конторської справи.

¹ Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. – К. – Полтава: Рідний край, 1992. – С. 29–45.

² Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – С. 446–447; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД 1934–1941. Справочник. – М.: Звенья, 1999. – С. 133.

³ ГДА СБ України, м. Полтава, особова спр. 4118, т. 1, арк. 49.

У 1915 р. О. Волков влаштувався конторським учнем до Соколовської мануфактури Асафа Баранова⁴.

Наприкінці наступного року, не бажаючи проливати кров за «віру, царя та вітчизну», Олександр, аби уникнути мобілізації, влаштувався табельником збірно-слюсарної майстерні № 2 оборонного заводу «Бромлей», де працював токарем його старший брат Сергій. Проте у лютому 1917 р. його все ж таки мобілізували до царської армії та зарахували рядовим 85-го запасного піхотного полку, який квартирувався у Семенівських казармах Москви. Через два місяці він залишив військову службу «як неправильно мобілізований робітник оборонного підприємства» та повернувся на місце попередньої роботи, де і пропрацював табельником до серпня 1918 р. – часу вступу до РСЧА.

КРУТИ – КРЕМЕНЧУК – ПІВНІЧНИЙ КАВКАЗ

Службу у Червоній Армії О. Волков розпочав червоноарміємцем 2-го Московського радянського стрілецького полку⁵. В одному з документів красномовно зазначалося, що у лютому 1919 р. «з Москви були кинуті в Україну в Чернігівську губернію та тримали бойову ділянку Крути–Конотоп». Саме на Чернігівщині О. Волков отримав бойове хрещення у протистоянні із загонами отаманів Данили Ільковича Терпила (Зеленого) (1886–1919) та Євгена Петровича Ангела (1897–1919). Того ж місяця, після переформування більшовицьких частин, червоноармієць О. Волков у складі 680-го Московського батальйону, воював на ділянці Полтава–Кременчук–Користівка проти загонів отамана Матвія Олександровича Григор'єва (1884–1919)⁶. У березні 1919 р. О. Волков брав участь в боях поблизу залізничної станції Ліщинівка Кобеляцького повіту Полтавської губернії, а наступного місяця – під Кременчуком та Крюковим⁷. Через чергове переформування частин О. Волков перейшов до

⁴ ГДА СБ України, м. Полтава, особова спр. 4118, т. 1, арк. 50.

⁵ Там само, арк. 51.

⁶ Сумнівно, що 680-й Московський батальйон вів бої саме проти Н. Григор'єва, але так зазначено в документі.

⁷ ГДА СБ України, м. Полтава, особова спр. 4118, т. 1, арк. 24.

499-го стрілецького полку. У серпні московські частини відкликали з України та кинули на ліквідацію прориву 4-го Донського корпусу генерал-лейтенанта Костянтина Костянтиновича Мамонтова (1869–1920). Під час цієї операції О. Волков брав участь в боях поблизу м. Калач. Але невдовзі він захворів на тиф.

Після одужання отримав призначення до десантного загону Волзько-Каспійської флотилії. Навесні 1920 р. брав участь у військових операціях по захопленню форту Олександрівського, Старотеречної пристані, портів Петровська, Баку та Ленкорані⁸. У червні 1920 р. секретар польового управління експедиційної морської дивізії О. Волков відправився встановлювати радянську владу у Персії, пройшов від Ензели до Казвіна, але захворів на злюякісну малярію та був відправлений на лікування до Баку. Переборовши хворобу, О. Волков потрапив у розпорядження управління з формування 2-ї морської дивізії у м. Єйськ Кубанської області. На Кубані у його житті сталися дві знаменні події, що докорінно вплинули на подальшу долю – у серпні 1920 р. він вступив до лав РКП(б), а взимку наступного року політвідділ направив його на роботу до НК⁹.

2 лютого 1921 р. О. Волкова призначили діловодом загальної канцелярії особливого відділу № 3 у Єйську – адміністративному центрі Єйського відділу Кубанської області, працював уповноваженим з інформації місцевої НК, із серпня 1922 р. перевели до Єйського політбюро на посаду уповноваженого з політичних партій. Пізніше О. Волков хвалився, що 1922 р. «брав участь у розгромі великих банд і проведенні терору» в Єйському відділі¹⁰. Слід відзначити, що лише у травні–червні 1922 р. в Єйському відділі більшовики розстріляли 680 осіб, з них 90 повстанців, 443 – «поплічника» та 143 заручника¹¹.

Взимку 1923 р. О. Волков захворів на туберкульоз легенів, викликаний рецидивами злюякісної малярії і тому перейшов на

⁸ ГДА СБ України, м. Полтава, особова спр. 4118, т. 1, арк. 51.

⁹ Там само, арк. 52.

¹⁰ Там само, арк. 40.

¹¹ Черкасов А.А. Институт заложничества на Кубани и в Черноморье в 1920–1922 гг. // Вопросы истории. – 2004. – № 10. – С. 112.

господарську роботу. Втім, членом правління та секретарем Єйського відділення Кубанської спілки сільськогосподарської кооперацій він пропрацював недовго і після чергового одужання по партійній мобілізації знову був направлений на роботу до органів держбезпеки¹².

Після повернення до ДПУ О. Волков майже 5 років працював в Армавірському окружному відділі ДПУ (з 13 грудня 1923 р. – уповноваженим секретного відділку, з 23 грудня 1923 р. – начальником секретного відділку, з 11 вересня 1924 р. – уповноваженим по Лабинському району, з 1 серпня 1925 р. – уповноваженим по Кропоткинському району, з 11 лютого 1927 р. до 13 липня 1928 р. – начальником контррозвідувального відділу)¹³.

У 1935 р., описуючи власні «оперативні заслуги», О. Волков зазначав, що у 1923–1924 рр. брав участь у розробці агентурної справи «Нерозшукані» та викритті підпільної організації, очолюваної полковниками Кравченко та Орловим, які прибули із-за кордону разом ще з п'ятьма полковниками для організації антибільшовицького повстання. У 1924 р. брав участь у ліквідації повстанських загонів і контрреволюційних організацій, створених цією групою полковників, командував Преградненською передовою ділянкою та знищив осавула Салова. У 1924 р. – ліквідував меншовицьку організацію у м. Армавір. У 1925–1926 рр. брав участь у розробці та знищенні повстанських загонів, ставив собі за заслугу ліквідацію «бандформування» отаманів Бакшеева та Шершньова. При цьому О. Волков щиро зізнався, що «ватажок банди Шершньов¹⁴ ліквідований не мною»¹⁵.

¹² ГДА СБ України, м. Полтава, особова спр. 4118, т. 1, арк. 46.

¹³ Там само, арк. 11зв.

¹⁴ Козак Григоріополської станиці *Федір Сергійович Шершньов* був запеклим противником більшовизму. На хуторі Червоному Армавірського відділу Кубанської області 9 травня 1924 р. він катував і стратив 24-х комунарів-переселенців, а місцеві мешканці пограбували майно жертв. Його жорстокість була викликана помстою. Коли червоні захопили його рідну станицю, то протягом лише двох днів стратили 100 «білобандитів» та захопили 150 заручників. Див: *Баранов А.В.* Повстанчеське движение «бело-зелёных» в казачьих областях юга России (1920–1924 гг.) // Белая гвардия. Альманах. № 8 Казачество России в Белом

На честь десятиріччя органів ВНК–ДПУ «за нещадну боротьбу з контрреволюцією» О. Волкова нагородили маузером від Повпредства ОДПУ СРСР по Північнокавказькому краю¹⁶ (ПП ОДПУ СРСР по ПСК) та почесною грамотою ОДПУ СРСР. Із 13 липня до 26 вересня 1928 р. він працював начальником контррозвідувального відділу Дагестанського обласного відділу ДПУ в Махачкалі, де

«розробив і ліквідував велику контрреволюційну організацію у м. Буйнакську під керівництвом колишнього начальника постачання денікінської армії та родички князя Барятинського. За дорученням цієї організації родичем колишнього завідувача агітаційно-пропагандистським відділом Дагестанського комітету ВКП(б) був убитий полковий уповноважений ОДПУ при артилерійському полку»¹⁷.

Протягом вересня 1928 р. – середини березня 1929 р. О. Волков очолював контррозвідувальний відділок Таганрозького окрвідділу ДПУ.

У численних атестаціях Волкова, крім стандартних похвальних штампів, зазначалися і негативні риси вдачі. Із атестації, підписаної начальником інформаційно-реєстраційного відділку Армавірського окрвідділу ДПУ Миколою Васильовичем Ємцем (1898–1939) у листопаді 1924 р., довідуємося:

«Особливих практичних навиків в роботі ОДПУ, зокрема по інформації, не має в достатньому ступені, тобто більшість своєї роботи провів у кабінеті, а не на місцях, а тому канцелярщина наклала на нього свій відбиток. До роботи ставиться акуратно, але не

движенні. – М.: Посев, 2005. – С. 119–129; *Иващенко С.* Красные, белые, зелёные // Столетие. Информационно-аналитическое Интернет-издание фонда исторической перспективы. – 2007. – 5 апреля. // Режим доступа: http://www.stoletie.ru/sozidateli/krasnyje_belyje_zelenyje_289.htm).

¹⁵ ГДА СБ України, м. Полтава, особова спр. 4118, т. 1, арк. 40.

¹⁶ Повноважне представництво ОДПУ СРСР по Північнокавказькому краю включало терени сучасного Краснодарського та Ставропольського країв, Ростовської області, Дагестану, Північної Осетії, Адігеї, Карачаєво-Черкесії, Північної Осетії, Чечні та Інгущетії.

¹⁷ ГДА СБ України, м. Полтава, особова спр. 4118, т. 1, арк. 40.

дуже відверто, оскільки з переміщенням з вищої посади на меншу помітно було невдоволення та ниття. Наділений стрункою кар'єризму, шкурна струнка у розумінні матеріального також має місце. Особливо цінних заслуг по роботі немає. [...] Політично розвинутий задовільно, але партійну витримку має не в достатньому ступені, а якщо і має, то скоріше показову, силою волі не наділений. Ініціативу в роботі проявляє, рухливий та кмітливий, в обставинах розбирається, орієнтуватися вміє. Ставлення до співробітників йому рівних за посадою та вище, а також до начальства, належне, до нижчих – горде. Висуненню на більш відповідну посаду – роботу не підлягає, своїй посаді повністю відповідає»¹⁸.

У недатованій атестації, підписаній секретарем партійного осередку Труніним, акцентується увага, що Волков:

«[...] інколи буває грубуватий і до хворобливості принциповий, що викликає невдоволення деяких членів партії»¹⁹.

Начальник Армавірського окрвдділу ДПУ Павло Кирилович Суворовський (1890–1938) 26 червня 1926 р. стосовно ділових якостей О. Волкова зазначив:

«Дисциплінованість слабка. Іноді переборщує, витримка слабка. Помилки визнає не завжди»²⁰.

У характеристиці, затвердженій Кропоткинським районним бюро ВКП(б) Армавірської округи 12 січня 1927 р., зазначається, що О. Волков «політично розвинений, але перебільшує свої сили»²¹. Секретар партійного осередку Армавірського окрвдділу ДПУ Свердлов помітив у поведінці О. Волкова зверхність до колег:

«У спілкуванні з партійцями простий, але має тенденцію водити дружбу переважно з рівними собі за становищем і вище. В іншому – добрий товариш, в особистому житті – відкритий та простий»²².

¹⁸ Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині. – С. 30.

¹⁹ ГДА СБ України, м. Полтава, особова спр. 4118, т. 1, арк. 96.

²⁰ Там само, арк. 13 зв.

²¹ Там само, арк. 90.

²² Там само, арк. 99.

Помічник начальника Армавірського окрвдділу ДПУ Маслов у січні 1928 р. вказав на «слабкості» О. Волкова:

«[...] запальність, хворобливе переживання невдач у роботі, зауважень з боку керівництва. І пояснюється це його слабкою нервовою системою. Через ці слабкості т. Волкову не завжди вдається контактувати з підлеглими та керівниками»²³.

Варто відзначити, що становлення Волкова як чекіста та керівника відбувалося на тлі специфічної обстановки, що панувала у Повноважному представництві ОДПУ СРСР по Північно-кавказькому краю. Повпредством керував Юхим Георгійович Євдокимов (1891–1940), якого підлеглі вважали «батьком-командиром» і були йому особисто віддані. Про те, яким чином він досяг такого авторитету, розповідали пізніше на допитах його «вихованці». Зокрема, Михайло Олександрович Лістенгурт (1903–1939) зазначав:

«У Євдокимова є свої люди, яких він виховував протягом багатьох років та розставив на основних і вирішальних ділянках чекістської роботи у краї. Анархізм Євдокимова у минулому набрав своєрідного характеру батьківщини або отаманства у сьогоденні. Це проявляється в тому, що Євдокимов не дає скривдити своїх людей, рятує їх, коли вони потрапляють у біду, висуває та нагороджує. Тим самим, він приковує їх до себе, примушує виконувати свою волю»²⁴.

Ілля Якович Ільїн (1897–1940) свідчив:

«Із числа керівних робітників Євдокимовим була міцно збита група, яка була здатна на будь-які дії за його вказівкою. [...] Шляхом роздавання нагород, обладнання особистого побуту, заохочуванню робітників, головним чином керівного складу, Євдокимову вдалося утворити міцне ядро чекістів, відданих йому до кінця. У свою чергу, ці співробітники у підвідомчих їм відділах шляхом застосування цього ж принципу гуртували групи співробітників, які також були сліпо віддані їм»²⁵.

²³ ГДА СБ України, м. Полтава, особова спр. 4118, т. 1, арк. 97

²⁴ *Тумишис М.А.* Ещё раз о кадрах чекистов 30-х годов // Вопросы истории. – 1993. – № 6. – С. 190.

²⁵ *Панчинский А.А., Тумишис М.А.* Щит, расколотый мечом. НКВД против ВЧК. – М.: Современник, 2001. – С. 210.

Приблизно за такою системою впливали і на керівних співробітників периферії. Як правило, жодна з оперативних нарад, які часто скликалися у Ростові, не проходила без того, аби наприкінці оперативної наради, а часто і під час її, не влаштувалася грандіозна пиятика, що продовжувалася іноді протягом доби і більше. Були випадки, коли окремих співробітників розшукували лише на третій або на четвертий день де-небудь у шинку або у повії²⁶.

Із «євдокимовським» чекістським кланом тісно пов'язували й О. Волкова, якого на допитах у 1939 р. просили розповісти компрометуючі дані на членів цього угруповання:

«Для того, щоб стало ясно, як я долучився до антирадянської організації, я повинен розповісти слідству про мій побутовий та політичний розклад і про ту обстановку розкладу, що культивувалася серед співробітників ОДПУ–НКВС на Північному Кавказі. Серед співробітників ОДПУ–НКВС процвітала у великих розмірах пиятика, розпуста, розклад. Фактами цього можуть бути: начальник Чорноморського оперсектору ОДПУ та прикордонного загону Болотов, напився і п'яним завантажився з групою співробітників у військовий катер, обстріляв з кулеметів і гармат курортне місто Анапу і замість засудження Болотов був направлений в інший оперсектор²⁷.

Подібні факти були типовими і для інших периферійних апаратів. Наприклад, начальник Армавірського опервідділу ШЕРБОК (посада та прізвище записані помилково – йдеться про начальника Армавірського окрвідділу ДПУ Щербака. – *Авт.*), його заступник Мороз і велика група співробітників, чотири доби пиячили та дійшли прямо до тваринного стану. Яких тільки самих збочених неподобств вони не накоїли у місті. Вони розгромили ресторан, стріляючи у відвідувачів, скоїли напад на міліцію, де звільнили кілька арештованих кримінальників; на-

²⁶ *Тумшиц М.А.* Ещё раз о кадрах чекистов 30-х годов. – С. 190.

²⁷ Начальник Чорноморського окрвідділу ДПУ та 32-го Чорноморського прикордонного загону ДПУ *Степан Архипович Болотов* (1894–1947), у листопаді 1927 р. був призначений начальником Донецького окрвідділу Повпредства ОДПУ по Північнокавказькому краю. У квітні 1929 р. Особливою нарадою ОДПУ СРСР засуджений до 10 років позбавлення волі за зловживання, пиятику та моральний розклад. Покарання відбував на Соловках, втім вже у 1931 р. вийшов на свободу.

магалися звільнити завідувача агітпропом окружному партії, який був врятований лише при сприянні юрби, оскільки це відбувалося на вулиці; на мотузці через телеграфний провід повісили собаку при великому скупченні народу, який бачив, що це роблять співробітники ОДПУ та обурювалися неподобствами, які ті коїли. Такий безприкладний випадок розбою не міг пройти безкарно, винуватці, хоча й були заарештовані, але за два місяці були звільнені, а Шербок (правильно – Щербак) навіть поїхав на відповідальну роботу до Москви. Масовому розкладу піддався також і Таганрозький окружний відділ. Там начальник окружного відділу Бухбанд²⁸ з'являвся з повною оравкою співробітників у театрі, виганяв громадян з оплачених ними місць влаштували дебоші в театрі і все це в чекістській формі. Там повії займалися призначенням і просуванням співробітників, з якими Бухбанд систематично пиячив. У секретаря партійного осередку знайшли в кабінеті 82 порожні пляшки з-під горілки і ще 2 цілих, їм ще не допитих. Цей розклад глибоко пронизав колектив, процітала розпуста, відбувалися систематичні сімейні скандали. Апарат не працював, маючи найважливіші об'єкти чекістського обслуговування. В даному випадку жодних мір покарання стосовно винуватців прийнято не було та обмежилися лише відрядженням всіх їх до інших районів Північного Кавказу. Майже у всіх цих фактах розкладу (Армавір, Таганрог) брав участь і я, і мене також із Таганрогу відкомандирували разом з іншими»²⁹.

До Таганрогу О. Волков прибув під час роботи північнокавказької контрольної комісії з перевірки діяльності місцевого окружного відділу ОДПУ СРСР³⁰ і до численних злочинів Бухбанда, Олександр Олександрович був не причетним. Тому, цілком ймовірно, його перевели сюди для підсилення апарату. Не випадково в його службовій характеристиці на цій посаді,

²⁸ Яків Арнольдівич Бухбанд (1893–1938) – автор кількох драматичних п'єс та повістей, присвячених чекістам. У 1935–1936 рр., коли Бухбанд очолював кримську міліцію, за сумісництвом був навіть головою Кримського відділку Спілки письменників СРСР // *Беляев В.* Они жили революцией // *Пограничник.* – 1984. – № 2 – С. 62–64.

²⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67453, арк. 29–31.

³⁰ Докладніше див.: *Жирнов Е.* «Любил участвовать в исполнении смертных приговоров». «Коммерсантъ Власть», 2010 – 20 декабря. – № 50 (904) // Режим доступу http://cripo.com.ua/?sect_id=9&aid=106517.

підписаній у січні 1929 р. начальником Таганрозьким окрввідділом ОДПУ СРСР Артуром Івановичем Міхельсоном (1898–1939) не зазначалося жодної негативної інформації:

«Роботу контррозвідувального відділку здійснює достатньо. До дорученої роботи відноситься сумлінно з достатньою увагою, виявляючи достатню ініціативу, винахідливість. Виявляє інтерес до інших галузей роботи, розуміючи їх. Цілком добре орієнтується в обстановці, має організаційні здібності. Енергійний. Дисциплінований»³¹.

16 березня 1929 р. О. Волкова призначили начальником 3-го відділу економічного управління Повноважного представництва ОДПУ СРСР по Північнокавказькому краю. Проте у Ростові-на-Дону О. Волков довго не затримався. Вже 2 червня 1930 р. його перевели до Новоросійська на посаду помічника начальника Чорноморського окрввідділу ОДПУ СРСР, а після реорганізації територіальних органів 1 жовтня 1930 р. затвердили на посаді начальника Новоросійського міського відділку ОДПУ СРСР і помічником начальника Чорноморського оперсектору ОДПУ СРСР. 14 травня 1932 р. Волков став помічником начальника Чеченського оперсектору ОДПУ СРСР³².

На допитах у 1939 р. Волков пояснював своє відрядження на периферію тим, що під час партійної чистки 1929 р. виступив проти «батька» північнокавказьких чекістів Ю. Євдокимова:

«Після мого виступу на чистці проти Євдокимова мені були створені нестерпні умови для роботи, мене третирували, ганяли по глухим куткам і там часто я хворів. Мої прохання про переведення до міста, не лише ніколи не виконувалася, але я ще більше пригнічувався ними. Одного разу я подав рапорт про звільнення мене з органів, але для того, щоб ще більше тримати мене в руках і в цьому мені відмовляли»³³.

Насправді Ю. Євдокимов ще 20 жовтня 1929 р. був призначений начальником Секретно-оперативного управління ОДПУ СРСР, а до Ростова повернувся лише наприкінці 1932 р. після

³¹ ГДА СБ України, м. Полтава, особова спр. 4118, т. 1, арк. 101–101 зв.

³² Там само, арк. 18 зв.

³³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67453, т. 1, арк. 21.

призначення 27 листопада повноважним представником ОДПУ СРСР³⁴. Якщо хтось примушував, за висловом Волкова, «ганяти по селам», то це остзейський німець, барон Ромуальд Людвиг Піллар фон Пільхау, відомий в історії радянської держбезпеки як Роман Олександрович Піллар (1894–1937). Саме він із листопада 1929 р. по листопад 1932 р. працював повпредом ОДПУ СРСР по Північнокавказькому краю³⁵. Перебуваючи під слідством у 1939 р., О. Волкову було вигідно відхреститися від Євдокимова та північнокавказького чекістського клану, більшість якого на той час вже була розстріляна.

Серед своїх чекістських досягнень за цей період О. Волков називав ліквідацію великої контрреволюційної офіцерської організації на чорноморському узбережжі у 1931 р., участь у придушенні повстань у Чечні у 1932–1933 р., під час якого він командував Шалінською бойовою ділянкою³⁶.

Начальник Чорноморського оперативного сектору ОДПУ М. В. Ємець відзначав, що

«будучи начальником оперативного штабу з проведення кампанії очищення Чорномор'я від куркульсько-білогвардійських елементів, [...] Волков, не послабивши темпів у загальній агентурно-оперативній роботі апарата, своєчасно, з максимальною чекістською гнучкістю, чітко розгорнув підготовчі заходи до кампанії, забезпечивши таким чином успішне проведення всіх подальших заходів під час передопераційного і операційного періодів кампанії. В умовах цілого ряду особливостей, що виходять з Чорноморської прикордонної діяльності, які дуже негативно впливали на проведення кампанії, завдяки виявленій т. Волковим суворо-класової лінії та чекістської гнучкості у справі керівництва апаратом, вдалося досягнути таких конкретних результатів:

1. Завданий вирішальний оперативний удар по махровому активно діючому контрреволюційному елементу, під час слідства виявлені активні організаційні форми контрреволюційної діяльності.
2. Завдяки виключно чіткій організаційної діяльності заслонів по всьому Чорноморському кордону, вилучено куркульсько-

³⁴ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ДПУ–НКВС в Україні. – К.: Абрис, 1997. – С. 97–103.

білогвардійського елементу з різних районів Північнокавказького краю, що ховалися від наших заходів, понад 5000 об'єktiv»³⁷.

Разом з тим, у характеристиці О. Волкова М. Ємець знову відзначав непростий характер підлеглого:

«Взаємодія з товаришами рівними собі – нормальне, з підлеглими – горде. До хворобливості гоноровитий, хворобливо реагує на зауваження товаришів. Помилки свої визнає важко»³⁸.

У лютому 1933 р. О. Волков очолив Сальський оперативний сектор ОДПУ (офіційно був затверджений на цій посаді 7 вересня). Призначив О. Волкова на керівну самостійну посаду саме Ю. Євдокимов. Коли ж О. Волкова звинуватили у порушенні господарської діяльності, то начальник економічного відділу ПП ОДПУ СРСР по ПКК Андрій Мартиміанович Єршов (1901–1940) під час перевірки з'ясував, що жодного особистого зиску О. Волков від цього не мав, а єдиною його метою було забезпечення нормального харчування співробітників оперсектору³⁹. Хоча комісія партійного контролю ЦК ВКП(б) у 1934 р. наклала на О. Волкова партійне стягнення «за порушення господарської діяльності органів ДПУ», воно не було записане до особової картки⁴⁰ і не мало жодних наслідків для подальшого кар'єрного зростання нашого героя. Вже 25 квітня 1934 р. його нагородили знаком почесного співробітника ВНК–ДПУ (XV), а 1 серпня того ж року призначили начальником Північно-Донського оперативного сектору НКВС⁴¹.

Пізніше своє кар'єрне зростання О. Волков пояснював тим, що після поділу у січні 1934 р. Північнокавказького краю на

³⁵ *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД СССР, 1934–1941. Справочник. – М.: Изд-во «Звенья». – С. 341.

³⁶ ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 4118, т. 1, арк. 40.

³⁷ Так у тексті. Йдеться про кількість контрреволюціонерів, арештованих на підставі «об'єktivних даних». ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 4118, т. 1, аркуш не пронумерований.

³⁸ Там само, арк. 39 зв.

³⁹ Там само, т. 2, арк. 26–27.

⁴⁰ Там само, т. 1, арк. 5.

⁴¹ Там само.

Північнокавказький і Азовсько-Чорноморський край (АЧК) Ю. Євдокимов був призначений першим секретарем Північнокавказького краю та виїхав до П'ятигорська, а повпред ОДПУ СРСР по АЧК Петро Гаврилович Рудь (1896–1937)

«несподівано різко перемінив ставлення до мене. Спочатку я розглядав це як належне ставлення для мене. При переформуванні Сальського райвідділу НКВС в оперативний сектор, мене Рудь призначив начальником сектора, і, таким чином, я був рівнею таким людям як Попашенко, Павлов та іншим, в яких я завжди вбачав великих начальників. Коли я сильно захворів, то Рудь організував мені тривале та дбайливе лікування. Все це сильно віддавало мене в руки Рудя. Нарешті, при організації⁴² Північно-Донського округу я отримав наказ Рудя поїхати туди начальником окрвдділу НКВС. Таке положення, що ставило мене вище інших периферійних начальників мене дуже влаштовувало, і хоча я отримав з Москви призначення до Астрахані, але через ставлення до мене Рудя, я вирішив залишитися в Азовсько-Чорноморському краї»⁴³.

РОСТОВ-НА-ДОНУ

Березень 1936 р. став пам'ятним у житті О. Волкова – йому присвоїли звання капітана державної безпеки та призначили начальником секретно-політичного відділу (СПВ) УДБ УНКВС по Азовсько-Чорноморському краю⁴⁴.

Через три дні після його призначення нарком внутрішніх справ СРСР, генеральний комісар державної безпеки Генріх Григорович Ягода (1891–1938) направив всім начальникам УНКВС оперативну директиву. Він зазначив:

«[...] основним завданням наших органів на сьогодні є негайне виявлення та розгром до кінця всіх троцькістських сил, їхніх організаційних центрів і зв'язків, викриття та репресування всіх троцькістів-дворушників. [...] Слідство по всім ліквідаційним троцькістським справам ведіть максимально швидко, ставлячи основним завданням слідства викриття та розгром всього троцькістського підпілля, виявлення та ліквідацію організаційних

⁴² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67453, т. 1, арк. 27.

⁴³ Там само, арк. 28.

⁴⁴ ГДА СБ України, м. Полтава, особова спр. 4118, т. 1, арк. 13.

центрів, виявлення та припинення всіх каналів зв'язків із закордонним троцькістським керівництвом»⁴⁵.

Під час прийому справ у свого попередника, переведеного на посаду начальника 5-го відділу СПВ ГУДБ НКВС СРСР капітана державної безпеки Мойсея Львовича Гатова (1902–1939), О. Волков з'ясував, що у відділі майже ніяких гучних розробок по «правим» і троцькістам не було⁴⁶. Не вдалося і Олександровичу створити резонансні справи. Підлеглі бідкалися, що начальник економічного відділу капітан державної безпеки Михайло Сергійович Ямницький (1899–1939) та заступник начальника особливого відділу, старший лейтенант державної безпеки Михайло Олександрович Лістенгурт арештували без їхньої згоди осіб, які розроблялися співробітниками секретно-політичного відділу⁴⁷. Це призвело до сварки О. Волкова з М. Ямницьким і М. Лістенгуртом, але заступнику начальника УНКВС майору державної безпеки Івану Петровичу Попашенку (1898–1940) вдалося залагодити конфлікт і помирити чекістів.

Влітку 1936 р. із Москви на периферію почали надходити копії протоколів допитів осіб, обвинувачених у троцькізмі. Очільники наркомату внутрішніх справ СРСР у черговій директиві вимагали від начальників обласних УНКВС безпосереднього керівництва боротьбою з троцькізмом і рішучого викриття підпілля на місцях, не чекаючи вказівок із Центру⁴⁸.

Боротьба із троцькізмом, на переконання господарів Луб'янки, шкутильгала в АЧК на обидві ноги. Про це свідчить наказ наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова за № 00240 від 15 липня 1936 р. де, зокрема, відзначалося:

«[...] начальники управлінь НКВС Сталінградського та Азовсько-Чорноморських країв, Свердловської та Західної області не виявили троцькістів, які вели активну контрреволюційну роботу»⁴⁹.

⁴⁵ Реабилитация. Политические процессы 30–50-х годов. – М.: Политиздат, 1991. – С. 177.

⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67453, т. 1, арк. 34.

⁴⁷ Там само, арк. 41.

⁴⁸ Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. Справочник. – М.: МФД, 2003. – С. 563.

Після вказівки Москви підлеглі О. Волкова різко активізували пошук троцькістів у Ростові. Протягом серпня 1936 р. за грати потрапили заступник уповноваженого Комітету заготівлі при РНК СРСР по Північному Кавказу Олександр Георгійович Белобородов, директор заводу «Ростсільмаш» М. П. Глебов-Авілов, голова крайової профспілки друкарів М. В. Кукуєвський, інструктор крайкому партії Н. І. Гордон та інші⁵⁰.

Можливо, саме цей наказ і призвів до зміни чекістського керівництва у Ростові-на-Дону. 29 серпня 1936 р. начальником УНКВС по АЧК був призначений комісар державної безпеки 3-го рангу Генріх Самійлович Люшков (з посади заступника начальника СПВ ГУДБ НКВС СРСР). Натомість комісар державної безпеки 3-го рангу П. Рудь був відкликаний до НКВС СРСР і лише 9 листопада 1936 р. очолив УНКВС по Татарській АРСР.

Очільники НКВС СРСР вважали, що Г. Ягода вирощував з Г. Люшкова свою основну опору в керівному складі наркомату внутрішніх справ. Призначення Г. Люшкова на посаду начальника УНКВС АЧК відповідало бажанню наркома внутрішніх справ надати вихованцю «школу керівної політичної роботи»⁵¹, а ростовські чекісти були переконані, що нового начальника делегували «для зміцнення та чистки апарата УНКВС»⁵².

Ймовірно, Г. Люшков мав, насамперед, суттєво покращити боротьбу з троцькістами у регіоні, оскільки «ростовські провали» на Луб'янці сприймали досить болісно. Недаремно 3 грудня 1936 р. у виступі на нараді керівних співробітників НКВС новий нарком внутрішніх справ СРСР Микола Іванович Єжов (1895–1940) зауважив, що під керівництвом П. Рудя за кількістю арештованих УНКВС по АЧК було одним із кращих в країні. Але

⁴⁹ Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. Справочник. – С. 563.

⁵⁰ Венков А.В. Союз троцкистов и белых казаков или разгром партийно-советской верхушки в Азовско-Черноморском крае в 1937 г. // Наука Юга России. – 2017. – Т. 13. – № 2. – С. 82–83.

⁵¹ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938. – М.: МФД, 2004. – С. 580.

⁵² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67453, т. 1, арк. 44.

розкритих контрреволюційних справ, зокрема троцькістських, у Ростові «майже не було», і «що лише кількість арештованих не є показником гарної роботи»⁵³.

Викриття троцькістів було пріоритетом роботи секретно-політичного відділу, керованого О. Волковим. Отже, у Г. Люшкова, який працював у СПВ зі дня його заснування, та помічника начальника УНКВС АЧК капітана державної безпеки Мойсея Ароновича Кагана (1904–1940), призначеного з посади начальника 3-го відділу СПВ ГУДБ НКВС СРСР, були всі підстави бути невдоволеним роботою О. Волкова.

Зрозуміло, що сам Олександр Олександрович зовсім по іншому оцінював свої ділові якості і, згадуючи про свою роботу в Ростові, у липні 1937 р. писав М. Єжову:

«Я завжди посилався партією на чорнову роботу, працював в основному в районах, жив скромно та всього себе віддавав покладеній на мене справу. Я відзначався сумлінністю і тому відзначався як добрий працівник. На велике моє нещастя, наприкінці квітня 1936 року я потрапив до крайового апарату НКВС у Ростові, та не зрозумів всієї механіки взаємовідносин апаратних людей, розпещених культурою міста та надмірностями. Я пішов навпростець, чесно бажаючи досягти успіхів у роботі. Вирішальних успіхів у Ростові мені досягти не вдалося, але я всього пропрацював там п'ять місяців і з них понад три місяці дуже сильно хворів. Але, якщо відповідати за недоліки у роботі за той час, то потрібно сказати, що обласний троцькістський центр був при мені викритий. [...] Я за натурою така людина, що в обстановці бюрократизму та підлабузництва, яку створювали вороги партії, у мене виходили лише скандали. Наприклад, неодноразово мене вимагали зняти Шеболдаєв⁵⁴, Малінов⁵⁵ і Ларін⁵⁶.

⁵³ Петров Н., Янсен М. «Сталинский питомец» – Николай Ежов. – М.: РОССПЭН, Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – С. 383.

⁵⁴ Шеболдаев Борис Петрович (1895–1937) – 1-й секретар Азовсько-Чорноморського крайкому ВКП(б).

⁵⁵ Малінов Михайло Маркович (1893–1937) – 2-й секретар Азовсько-Чорноморського крайкому ВКП(б).

⁵⁶ Ларін Віталій Пилипович (1895–1937) – голова Азовсько-Чорноморського крайвиконкому.

Ларін вимагав зняти мене за те, що я правильну та чесну інформацію зробив А. А. Андрєєву⁵⁷ про бездіяльність Ларіна у попередженні вибуху державного млина № 1, що призвів до великих людських втрат. [...] Шеболдаєв вимагав зняти мене за те, що я подав інформацію, де вказав, що колишній член бюро Чорноморського окружного комітету Морозов зірвав передвиборчу компанію на цементному заводі. Шеболдаєв заявляв: «Як ти смієш писати на члена бюро». [...] Малінов вимагав мого зняття з посади начальника Північно-Донського окружного відділу, де ми погано спрацювалися з його давнішим приятелем Лукіним – колишнім секретарем окружному»⁵⁸.

Пізніше О. Волков розповідав, що Г. Люшков, через М. Кагана

«по цілком для мене незрозумілим причинам повів лінію на усунення мене з роботи, вичавлювання із апарату УНКВС АЧК. Каган давав розпорядження в апарат СПВ, обминаючи мою голову, повністю мене ігнорував, мав безпосередній зв'язок з начальниками відділків, забороняв їм розповідати мені про зроблені ним розпорядження⁵⁹. [...] Я вирішив порозумітися з Каганом, під час чого я вдарив Кагана по обличчю, після чого Люшков оголосив мені, що я негайно виїжджаю з АЧК у розпорядження НКВС СРСР»⁶⁰.

ДНІПРОПЕТРОВСЬК

14 жовтня 1936 р. О. Волкова відкликали із Ростова-на-Дону і 2 листопада того ж року наказом НКВС СРСР № 1014 призначили начальником СПВ УДБ УНКВС по Дніпропетровській області⁶¹. Його попередник на посаді Ісак Йосифович Соколов-Шейніс (1900–?) не користувався авторитетом у керівництві НКВС УРСР, оскільки його прізвища не має в списку 13 співробітників СПВ, представлених наркомом внутрішніх справ УСРР

⁵⁷ Андрєєв Андрій Андрійович (1895–1971) – секретар ЦК ВКП(б).

⁵⁸ Золотарьов В.А. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. – Харків: Фоліо, 2007. – С. 52–53.

⁵⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67453, т. 1, арк. 43.

⁶⁰ Там само, арк. 44.

⁶¹ ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 4118, т. 1, арк. 27.

комісаром державної безпеки 1-го рангу Всеволодом Балицьким (1892–1937) до нагород у червні 1936 р.⁶²

Начальником УНКВС по Дніпропетровській області працював старший майор державної безпеки Сергій Наумович Миронов (1894–1940), якого О. Волков знав з 1929 р. як

«людину Рудя [...] знав з поганого боку, як людину, що розкла-лася, систематично пиячив та програвав в карти по 2–3 тисячі карбованців державних грошей»⁶³.

Зрозуміло, що дати позитивну характеристику арештованому «ворогу народу» О. Волков не міг, але про захоплення С. Миронова картами свідчили пізніше на допитах співробітники НКВС УРСР⁶⁴ та писала у спогадах його колишня дружина⁶⁵. На допитах у 1939 р. О. Волков підкреслював, що у С. Миронова

«виникла недовіра до мене через мій від'їзд з Ростова. Будучи хитрим та обережним Миронов не підпускав мене до себе»⁶⁶.

Прослужили колишні північнокавказькі чекісти разом недовго. Наприкінці листопада 1936 р. С. Миронова відкликали до Москви. Лише 20 грудня 1936 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило на посаді начальника УНКВС по Дніпропетровській області майора державної безпеки Давида Мойсейовича Соколинського (1902–1940) (з посади начальника УНКВС по Вінницькій області)⁶⁷. Але 20 січня 1937 р. українське політбюро призначило начальником обласного УНКВС Дніпропетровської області старшого майора державної безпеки Юхима Хомича Кривця (1897–1940) (з посади начальника УНКВС по Чернігівській області)⁶⁸. Згадуючи цей період, О. Волков відзначав, що фактично 1,5 місяці було відсутнє керівництво, а обов'язки начальника поклали на помічника начальника УНКВС, капітана

⁶² ГДА СБ України, ф. 13, спр. 408, т. 1, арк. 187–188.

⁶³ Там само, ф. 5, спр. 67453, т. 1, арк. 46.

⁶⁴ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 39116 ФП, арк. 16.

⁶⁵ Яковенко М.М. Агнеса. – М.: Звенья, 1997. – С. 75–76.

⁶⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67453, т. 1, арк. 47.

⁶⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр 438, арк. 4

⁶⁸ Там само, арк. 42.

державної безпеки Миколу Олександровича Ізвекова (1894–1946), «якому ніхто з начальників оперативних відділів не бажав підпорядковуватися»⁶⁹.

Перед від'їздом до Дніпропетровська Ю. Кривця прийняв В. Балицький, який наголосив на необхідності тісної взаємодії з першим секретарем місцевого обкому КП(б)У, членом ЦК ВКП(б) Менделем Марковичем Хатаєвичем (1893–1937) та про недопустимість сварок з авторитетним партійним функціонером, «щоб не зламати собі голову». Нарком також радив «не перегинати палицю» та особливо «не чіплятися до працівників партійно-радянського апарату»⁷⁰. Заступник начальника УНКВС по Дніпропетровській області капітан державної безпеки Семен Мойсейович Долинський (1896–1938) розповів Ю. Кривцю, що

«Хатаєвич є дуже самовладною людиною, не терпить жодних сперечань і не тримає біля себе робітників, які не підкоряються повністю його авторитету. І хоча з Соколинським у Хатаєвича були добрі стосунки, органи НКВС він не любить, частенько дозволяє собі знущатися над чекістськими матеріалами та вельми роздратовано ставиться до арештів відповідальних партійних і радянських працівників».

С. М. Долинський радив своєму начальнику бути вельми обережним у взаємовідносинах з лідером дніпропетровських комуністів та «не лізти на рожен» щодо арештів: «[...] не слід особливо виставляти свою стару голову наперед». Ю. Кривець погодився зі своїм заступником, пообіцяв узгоджувати з ним свої дії⁷¹, адже до свого приїзду до Дніпропетровська у грудні 1936 р. С. Долинський працював помічником начальника СПВ УДБ НКВС УРСР і добре знав всі нюанси «полювання на прихованих троцькістів». М. Хатаєвич, за виразом О. Волкова, «був дніпропетровським царьком»⁷² і користувався необмеженою владою.

Зрозуміло, що в умовах тонкої політичної гри особлива увага приділялася керованому О. Волковим секретно-політично-

⁶⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67453, т. 1, арк. 48.

⁷⁰ *Золотарьов В.А.* Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР... – С. 128.

⁷¹ Там само. – С. 129.

⁷² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67453, т. 1, арк. 51.

му відділу, який з січня 1937 р. став називатися четвертим відділом. Ю. Кривець добре розумів небезпеку неконтрольованих арештів номенклатури і домовився з С. Долинським при роботі по троцькістським і «правим кадрам» «дотримуватися великої обережності при арештах, і при ліквідації розробок не починати з арештів більш-менш самостійних працівників»⁷³, тобто діяти за перевіреним принципом «коли бажають дуба звалити – валять молодняка». Ймовірно, відповідну вказівку отримав і О. Волков.

Згідно офіційної статистики, у I-му кварталі 1937 р. 4-м відділом УДБ УНКВС Дніпропетровської області до кримінальної відповідальності було притягнуто 233 особи⁷⁴. Підлегли О. Волкова

«успішно завершили реалізацію агентурних справ “Гниль” (українська фашистська контрреволюційна організація серед професури та наукових працівників, пов’язана з українською фашистською організацією за кордоном); “Нюрнбергці” (німецька націоналістична контрреволюційна організація, що займалася підготовкою диверсійних актів у промисловості та на транспорті); “Патріоти” (німецька націоналістична контрреволюційна організація (всього 13 осіб), що готувала диверсійні акти в промисловості)»⁷⁵.

У березні 1937 р. М. Хатаєвича призначили другим секретарем ЦК КП(б)У, а новий перший секретар обкому КП(б)У Натан Веніамінович Марголін (1895–1938) «міцних коренів» в області не мав і палав бажанням відзначитися у викритті «правих» і троцькістів. Він навіть звернувся з листом до секретарів міських і районних партійних комітетів області з проханням не давати партійних доручень співробітникам УДБ УНКВС і не викликати їх на різні засідання та наради, оскільки це заважає чекістам боротися з контрреволюцією⁷⁶.

⁷³ *Золотарьов В.А.* Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР... – С. 130–131.

⁷⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 408, т. 1, арк. 99.

⁷⁵ Там само, арк. 108.

⁷⁶ За відсутністю складу злочину. До історії політичних репресій 20-х – початку 50-х у Дніпропетровському гірничому інституті. – Дніпропетровськ: НГАУ, 2000. – С. 64–65.

Після від'їзду навесні 1937 р. С. Долинського до Сибіру весь тягар по викриттю «право-троцькістського підпілля» покладався на плечі О. Волкова:

«Незважаючи на важкі обставини боротьби в Дніпропетровську, де на посади секретарів обкому КП(б)У пробралися троцькісти, де все бюро обкому складалося зі запеклих троцькістів і правих контрреволюціонерів, мені вдалося наполегливою та сумлінною працею досягти повного їхнього викриття. Ми встановили, що всі обласні, міські та більшість районних керівних органів захопили у свої руки учасники право-троцькістського підпілля. Потребувалася неймовірно рішуча боротьба, щоб пробити стіну опору з викриттям ворогів. Цей опір організував Хатаєвич у Дніпропетровську, не давав розвороту і навіть тоді, коли поїхав до Києва та пробрався на високу посаду секретаря ЦК КП(б)У. Наполегливість у боротьбі, більшовицька переконаність у правоті справи партії, яку ми виконували, допомогла нам пробити і цю стіну. Якщо бути об'єктивним, то і начальник Управління і кожний співробітник, особливо IV відділу, скаже, що моя роль у такій погромній боротьбі була зовсім не останньою. Я працював, не покладаючи рук, не жаліючи свого здоров'я та вкладав у цю справу всі сили та енергію, не маючи відпочинку. Я брав собі саму важку справу, яка вимагала величезної завзятості, і я би сказав мистецтва обійти ворога. [...] Я виконував доручену мені партією справу сумлінно і тільки в інтересах партії»⁷⁷.

Викриття «прихованих троцькістів» вимагали і від співробітників інших відділів УДБ. Під час травневої наради у Києві помічник начальника 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ НКВС УРСР, капітан державної безпеки Абрам Володимирович Сапір (1900–1957) дорікнув начальнику 3-го відділу УДБ УНКВС Дніпропетровської області Науму Борисовичу Березовському (1902–?), що у «нього зовсім не має справ по троцькістам у промисловості». Той пожав плечима і відповів: «Ну що ж, раз бажаєш, коли потрібно – значить будемо перебудовуватися». У запалі боротьби за «голови троцькістів» між дніпропетровськими чекістами траплялися суперечки. Після однієї з них, що сталася у кабінеті Кривця, Волков і Березовський навіть не віталися⁷⁸.

⁷⁷ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 19533, т. 1, арк. 14–15.

⁷⁸ *Золотарьов В.А.* Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР... – С. 132

2 липня 1937 р. у службовому кабінеті був арештований другий секретар Дніпропетровського міськкому КП(б)У Петро Костянтинович Ветров (1903–1937). Коли через два дні бюро обкому КП(б)У ухвалювало рішення про виключення з партії новоспеченого «ворога народу», на волі лишалося тільки чотири члена Дніпропетровського обласного бюро КП(б)У: перший секретар Н. В. Марголін, другий секретар М. І. Нікітченко, завідувач промислово-транспортним відділом обкому О. Й. Пузиревський та Ю. Х. Кривець. Перших трьох арештують того ж 1937 р. У троцькістській діяльності П. Ветров зізнається вже через тиждень⁷⁹. До речі, компромат на П. Ветрова був давно, але серед чекістів панувала думка

«про безпорадність УНКВС, оскільки той був тісно пов'язаний з Хатаєвичем, якого останній всіляко висуває. А якщо Хатаєвич висуває, то УНКВС помиляється у своїй недовірі Ветрову»⁸⁰.

Але боротьба із троцькістами для О. Волкова різко припинилася. 26 липня 1937 р. Ю. Кривець отримав телеграму та особисто арештував «за зв'язок з ворогами народу в Ростові» капітана державної безпеки О. Волкова. Ю. Кривець дозволив О. Волкову написати заяву М. Єжову і наступного дня відправив її на Луб'янку.

Як виявилось, ще у квітні 1937 р. до М. Єжова надійшов лист слідчого Сальської прокуратури Бориса Семеновича Ліцмана про антипартійні дії О. Волкова на посаді начальника Сальського оперативного сектора ДПУ–НКВС. У листі зазначалося:

«Волков О.О. у спілкуванні з співробітниками був нелюдом, оперативних співробітників піддавав різноманітним вульгарним образам, тримав себе зухвало та знущально, нагадував себе у стосунках з чекістами наймита з гестапо, та і всі його дії характеризували його як запеклого фашиста. Волков був зухвалим не лише стосовно окремих чекістів, він також знущально відносився до всієї партійної організації сектору, а в процесі партійних зборів Волков був диктатором, вимагаючи від секретаря парткому – уповн[оваженого] СПВ тов. Кочетова,

⁷⁹ Терещенко Р. Чесний партієць, що заслуговує повної довіри // Відроджена пам'ять. Книга нарисів. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 167.

⁸⁰ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67453, т. 1, арк. 57.

прямо під час зборів, вислуховувати його накази та настанови, стоячи на струнко»⁸¹.

Б. Ліцман згадував також про «господарські злочини» О. Волкова і підкреслював, що останній під час роботи начальником СПВ у Ростові

«прогледів ворогів народу, фашистів-троцькістів, що пробралися в крайові органи та навіть у апарат, в якому працював Волков»⁸².

Розслідувати «сигнал» доручили співробітникам наркомату внутрішніх справ УРСР. Заступник наркома внутрішніх справ НКВС УРСР Василь Тимофійович Іванов (1894–1938) 9 травня 1937 р. навіть мав з цього приводу телефонну розмову з Г. Люшковим, який заявив, що жодних компрометуючих матеріалів на О. Волкова немає, якщо не вважати, що він по троцькістах погано працював⁸³. На цьому розслідування припинили. Втім «ростовське минуле» поступово тягнуло О. Волкова «на дно».

26 червня 1937 р. арештували наркома внутрішніх справ Татарської АРСР П. Рудя. Його арешт був пов'язаний з його попередньою діяльністю на посаді УНКВС АЧК, де на початку року під керівництвом нового першого секретаря крайкому партії Ю. Євдокимова почалися масові репресії партійно-радянської номенклатури. Ще раніше, 16 червня, арештували першого секретаря Курського обкому ВКП(б) Б. Шеболдаєв, який не виявляв особливих симпатій до колишнього начальника УНКВС АЧК. Останній полюбляв хизуватися численними арештами, вважаючи це доказом успішної роботи. У даному випадку співпали інтереси НКВС і арештованого партійного керівника. М. Єжов підтвердив свідчення Б. Шеболдаєва про участь П. Рудя – фактичного висуванця Г. Ягоди – у право-троцькістській організації. Це був період, коли нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов доводив Й. Сталіну, що його попередник був активним учасником правотроцькістської змови та мав віддані лише йому кадри. Раніше, 22 червня, Й. Сталін наказав розіслати керівним

⁸¹ ГДА СБ України, м. Полтава, особова спр. 4118, т. 2, арк. 1–2.

⁸² Там само, арк. 3.

⁸³ Там само, т. 1, арк. 133.

працівникам ВКП(б) протокол допиту Б. Шеболдаєва, в якому поряд з партійно-радянськими працівниками АЧК згадувалися і колишні керівники ОДПУ–НКВС⁸⁴. Були в цьому протоколі і такі рядки:

«Волков також був учасником наших контрреволюційних зібрань, поділяв всі настанови нашої антирадянської організації»⁸⁵.

Компрометуючі дані на О. Волкова надали інші колишні керівники АЧК. Так, М. Малінов (перед арештом – завідувач Азовсько-Чорноморським крайовим земельним управлінням) на допиті 9 червня 1937 р. свідчив, що був

«особисто зв'язаний з колишнім начальником Північно-Донського окружного відділу НКВС О. Волковим. Зв'язався я з Волковим через Колотиліна – вони були друзями, разом працювали. Колотилін говорив мені, що особисто завербував Волкова. Навесні 1936 р. Волков був переведений до Ростова начальником секретно-політичного відділу УНКВС. Тут мене звів з Волковим Колотилін. Згодом він регулярно інформував мене про всі матеріали НКВС»⁸⁶.

Уповноважений комітету заготівель РНК СРСР по Азовсько-Чорноморському краю Лев Ісакович Ароцкер (1895–1937) 29 червня 1937 р. зізнався, що, зі слів Малінова та першого секретаря Краснодарського міському ВКП(б) Олександра Йосиповича Березіна (1896–1937), йому стало відомо про вербування до троцькістської організації начальника Сальського оперативного сектора НКВС О. Волкова. Працюючи вже у Північно-Донському окрузі, О. Волков був у дружніх стосунках із учасниками троцькістської організації Колотиліним і Щириковим та створив троцькістську групу з чекістів⁸⁷.

На допиті 7 липня 1937 р. О. Белобородов назвав членами троцькістської організації колишніх керівників крайового

⁸⁴ Хаустов В., Самуэльсон Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг. – М.: РОССПЭН, Фонд первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. – С. 237–238.

⁸⁵ Золотарьов В.А. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР.... – С. 63.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Там само.

УНКВС Рудя, Попашенка, Гатова, Волкова, Баланюка⁸⁸. Він заявив, що Волков – змовник «з районної публіки Рудя», попереджав членів організації про арешти троцькістів у Москві⁸⁹. Ці свідчення у Белобородова «вибив» начальник 1-го відділку 4-го відділу ГУДБ НКВС СРСР, старший лейтенант державної безпеки Михайло Григорович Сербинов (1895–?). Цікаво, що коли він восени 1937 р. був призначений заступником начальника щойно створеного УНКВС по Краснодарському краю, то начальник цього ж управління, майор державної безпеки Іван Павлович Малкін (1899–1939) лаяв Сербинова за те, що той

«під час слідства по справі Белобородова взяв свідчення на Попашенка, оскільки цей факт кидає тінь на багатьох чекістів Північного Кавказу, в тому числі на Євдокимова, найближчим співробітником якого був Попашенко».

І. Малкін настільки вороже ставився до М. Сербинова, що той написав М. Єжову кілька рапортів з проханням відкликати його із Краснодару⁹⁰.

«Північнокавказькі друзі» врятували начальника Адміністративно-господарського управління НКВС СРСР І. П. Попашенка, помічника начальника 4-го відділу ГУДБ НКВС СРСР М. Л. - Гатова та О. О. Волкова. Вони добре розуміли, що клубок, який почали розмотувати після цих заяв, обов'язково приведе і до них, тому почали підтримувати скомпрометованих чекістів.

Для цього начальник відділку 4-го відділу ГУДБ НКВС СРСР Матвій Григорович Тительман (1904–1939) так «допитав» Малінова, Шеболдаєва і Белобородова, що вони відмовилися від попередніх свідчень стосовно Попашенка, Гатова і Волкова. 23 вересня арештований Шеболдаєв свідчив:

«Заявляю, що свідчення Белобородова і Бріксе, з яких (за повідомленням слідства) виходить, що я (Шеболдаєв) їм повідомляв про участь в контрреволюційній організації Гатова та Волкова не відповідають дійсності. Ні з Белобородовим, ні з Бріксе ні про Гатова, ні про Волкова у мене розмов не було. Також не можу сказа-

⁸⁸ Баланюк Євген Микитович (1902–1935) – капітан державної безпеки, начальник Таганрозького міського відділу НКВС СРСР.

⁸⁹ Золотарьов В.А. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР... – С. 63.

⁹⁰ Там само.

ти, що Рудь повідомляв мені про участь Гатова і Волкова в організації, хоча він казав, що в апараті Управління НКВС у нього “надійні” люди є, але це з Гатовим і Волковим він не пов’язував»⁹¹.

Вже 4 листопада 1937 р. заступник наркома внутрішніх справ СРСР комкор Михайло Петрович Фріновський (1898–1940) наказав звільнити О. Волкова з-під варти. Символічно, що повернути О. Волкову партійний квиток № 0381925 заступнику начальника 8-го (обліково-статистичного) відділу ГУДБ НКВС СРСР, капітану державної безпеки Сергію Яковичу Зубкіну (1898–1939) наказав ... помічник начальника 4-го відділу ГУДБ НКВС СРСР, майор державної безпеки Гатов⁹².

Після звільнення О. Волкова прийняв М. Фриновський. Він розпитав колишнього арештанта про умови утримання у тюрмі, застосування методів фізичного впливу (про свої відповіді на ці питання О. Волков не повідомляв), оголосив про повну реабілітацію та відновлення на роботі в органах НКВС. О. Волков попросив надати можливість підлікуватися, його прохання задовольнили⁹³. У відділі кадрів НКВС СРСР йому пропонували роботу в УНКВС по Алтайському краю, але О. Волков, пославшись на слабкий стан здоров’я, попросив направити його у південні області. Побажання врахували та відправили у розпорядження НКВС УРСР⁹⁴.

КИЇВ

Прибувши до Києва, О. Волков мав розмову з наркомом внутрішніх справ УРСР комісаром державної безпеки 2-го рангу Ізраїлем Мойсейовичем Леплевським (1896–1938). Він одразу отримав нову посаду. 22 листопада 1937 р. наказом НКВС УРСР № 454 О. Волков був призначений начальником 4-го відділу УДБ УНКВС по Київській області⁹⁵. Цей підрозділ кілька тижнів

⁹¹ ГДА СБ України, м. Полтава, особова спр. 4118, т. 1, арк. 5.

⁹² *Золотарьов В.А.* Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР... – С. 79.

⁹³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67453, т. 1, арк. 59

⁹⁴ Там само, арк. 61–62.

⁹⁵ Керівний склад територіальних підрозділів НКВС УРСР // Україна в добу «великого терору». 1936–1938 роки. – К.: Либідь, 2009. – С. 150.

функціонував без начальника (виконуючим обов'язки був заступник начальника відділу лейтенант державної безпеки Володимир Ізраїльович Канєвський (1905–?). Його колишнього очільника капітана державної безпеки І. Й. Соколова-Шейніса перевели на посаду заступника начальника УНКВС Кам'янець-Подільської області.

На новій посаді О. Волков одразу продемонстрував диктаторський та брутальний стиль у спілкуванні з підлеглими. Будучи незадоволеним доповіддю молодшого лейтенанта державної безпеки Костянтина Дмитровича Купиріна (1906–?), О. Волков розкидав принесені підлеглим слідчі справи по підлозі та вигнав його з кабінету. Сукупність жорстких засобів впливу на підлеглих, мала негативний вплив на психологічний стан молодшого лейтенанта державної безпеки Абрама Соломоновича Винокура (1901–?), який намагався накласти на себе руки⁹⁶.

Водночас О. Волковим заохочувалися «липогонство»⁹⁷. Улюбленцем начальника 4-го відділу УДБ УНКВС Київської області став оперуповноважений, молодший лейтенант державної безпеки Віктор Аркадійович Коган⁹⁸ (1899–?)⁹⁹, який щоранку по-

⁹⁶ ГДА СБ України, ф. 16, спр. 95, арк. 239.

⁹⁷ «Липогонство» (від слів «липа» і «гнать» [рос.] – делать неправду) – сленговий термін у чекістському середовищі, що означав «фальсифікацію».

⁹⁸ Коган Віктор Аркадійович (1899–?) – народився у м. Павлоч Сквирянського пов. Київської губ. Єврей. Із робітників. Закінчив у 1915 р. 2-х класну школу у м. Янушпіль, згодом статистичні курси. У 1915–1917 рр. – робітник, прибиральник і прикажчик Янушпільського цукрового заводу. У 1917–1918 рр. – у м. Краснопіл, у 1918–1919 – у м. Рівному, у 02.1919–07.1919 р. – у Бердичеві – поштар. У 02.1919–07.1919 р. – таємний співробітник НК, м. Бердичів. У 09.1919–02.1920 рр. – робітник на заводі. У 02.1920–03.1920 р. – поштар м. Рудня та Бердичів. У 02.1920–03.1920 р. – таємний співробітник НК у м. Рудня та Бердичів. У 13.07.1920–15.05.1922 рр. – рядовий 390-го Богунського полку 44-ї стрілецької дивізії. У 1923–1924 рр. – райуповноважений з продподатку повіт-продкому по Коровинецькій ділянці (Коровинецький, П'ятиницький, Янушпільський р-ни). У 05.1924–09.1925 рр. – відповідальний секретар місцевої профспілки Фасівського р-ну Волинської губ. У 05.1924–09.1925 рр. – таємний резидент ДПУ у Фасівському р-ні. У 09.1925–

давав на ознайомлення по дві довідки про зізнання арештованих і вмів миттєво «розколювати» ворогів народу, які мовчали у інших слідчих¹⁰⁰. Метода Когана щодо складання фальшивих процесуальних документів (за два тижня завершив 120 слідчих справ¹⁰¹) викликала заздрість у колег. Так, сержант державної безпеки Мойсей Григорович Меерзон бідкався з цього приводу:

«Виходить так, я працюю, всі працюють, вранці ні в кого немає розколу, у Когана два розколи. [...] Виходить, що лише один Коган спеціаліст-слідчий»¹⁰².

1926 рр. – відповідальний секретар спілки «Харчесмак», м. Володарськ (нині смт. Хорошів Житомирської обл.). У 1926–04.1928 рр. – районний статистик Володарського РВК, член Володарської профспілки радянських робітників. У 09.1925–04.1928 рр. – таємний резидент ДПУ у Володарському р-ні. У 20.04.1928–03.1929 рр. – дільничний уповноважений Волинського окрвідділу ДПУ по Пулинському р-ну. У 03.1929–02.1930 рр. – уповноважений ДПУ у Пулинському та Володарському р-нах. Із 02.1930 р. – уповноважений ДПУ у Пулинському р-ні. Із 22 вересня 1930 р. – уповноважений інформаційного відділку Пулинського райвідділу ДПУ. Із 03.1931 до 12.05.1934 рр. – уповноважений секретно-політичного відділку Пулинського райвідділу ДПУ Київської обл. Із 16.05.1934 р. – уповноважений секретно-політичного відділку Білоцерківського райвідділу ДПУ. Із 01.11.1934 р. – т.в.о. оперуповноваженого секретно-політичного відділку УДБ Білоцерківського райвідділу НКВС. Із 01.12.1934 р. – оперуповноважений секретно-політичного відділку УДБ Білоцерківського райвідділу НКВС. Із 11.04.1937 р. – оперуповноважений 4-го (секретно-оперативного) відділу УНКВС Київської обл. Із 01.06.1938 р. – т.в.о. начальника 1-го відділку 4-го відділу УДБ УНКВС Київської обл. 27.08.1938 р. – відряджений до ВК НКВС УРСР. Арештований 01.09.1938 р. Засуджений 05.05.1939 р. ВТ військ НКВС КОВО за ст. 206-17 «а» КК УСРР до 7 років позбавлення волі. У 1940 р. – в'язень 1-го карпункту у Магадані. Помер у таборах. Молодший лейтенант державної безпеки (09.02.1936 р.). Нагороджений: браунінгом від Пулинського РВК (1931 р.), радіоприймачем ВЧ від Пулинського РПК (1932 р.), грамотою від Пулинського РПК і РВК (1933 р.), цінним подарунком від Київського облвиконкому (20.12.1937 р.). Кандидат у члени ВКП(б) з 1930 р., член ВКП(б) з 27.12.1937 р.

⁹⁹ ГДА СБ України, ф. 16, спр. 95, арк. 239.

¹⁰⁰ Там само, арк. 62.

¹⁰¹ Там само, арк. 63.

¹⁰² Там само, арк. 87

Виразно вихваляв О. Волков роботу начальника відділку молодшого лейтенанта державної безпеки Леоніда Овсійовича Смольного, якого колеги вважали «фахівцем» з написання протоколів слідства на замовлення¹⁰³.

Досягнення О. Волкова помітили у центральному апараті НКВС УРСР. Прикметно, що Олександр Олександрович став єдиним співробітником НКВС УРСР, який 19 грудня 1937 р. із нагоди ХХ-річчя органів ВЧК–ОДПУ–НКВС отримав одразу дві нагороди: орден Червоної Зірки – «за зразкове та самовіддане виконання важливих урядових завдань»¹⁰⁴ і бойову зброю від ЦВК УРСР – «за зразкове виконання відповідальних завдань уряду, активну боротьбу з контрреволюцією»¹⁰⁵. Фото усміхненого капітана держбезпеки О. Волкова, який виступав на зльоті стахановців заводу «Ленінська кузня» потрапило на шпальти київських газет.

Втім, справжній кар'єрний злет О. Волкова стався після призначення 25 січня 1938 р. наркомом внутрішніх справ УРСР комісара державної безпеки 3-го рангу Олександра Івановича Успенського (1902–1940). Останній влаштував не лише грандіозну чистку НКВС УРСР, але й провів зміни в організаційній структурі органів держбезпеки¹⁰⁶.

Також нам вдалося виявити документ, датований 8 лютим 1938 р., на бланку так званого «сільського відділу НКВС» за № 86206. Йдеться про лист під назвою «У справі “Холодний Яр”», адресований начальнику УНКВС по Дніпропетровській області Ю. Кривцю. Його підписали т.в.о. заступника наркома внутрішніх справ УРСР майор державної безпеки Арон Меєрович Хатаневєр (1905–1940) і начальник сільгоспвідділу УДБ НКВС УРСР капітан державної безпеки О. Волков. Ініціали підпи-

¹⁰³ ГДА СБ України, ф. 16, спр. 95, арк. 62.

¹⁰⁴ О награждении т.т. Бермана Б.Д., Каруцкого В.А., Кривца Е.Ф., Лупекина Г.А., Соколинского Д.М., Федорова Н.Н. и других // Правда. – 1937 – 20 декабря.

¹⁰⁵ Про нагородження працівників НКВС УРСР // Вісті. – 1937 – 20 грудня.

¹⁰⁶ *Окіпнюк В.Т.* Органи державної безпеки УРСР (1922–1941 рр.). Історико-правове дослідження. – Херсон: Вид-во Гринь Г.С., 2017. – 389 с.

сантів на документі відсутні. Але станом на лютий 1938 р. у штабі НКВС УРСР був лише один співробітник з таким прізвищем і званням – Олександр Олександрович Волков¹⁰⁷. Втім, жодних відомостей про його перебування на цій посаді ні в особовій, ні в кримінальній справі, ні у відомих авторах наказів НКВС УРСР по особовому складу немає.

У листі повідомлялося про початок викриття чергового «військово-повстанського підпілля» і пропонувалося: арештувати членів обласного повстанського комітету Шевчука та Соколенко та «стати на шлях рішучого розгрому викритої периферії організації»; добиватися викриття всіх організаційних зав'язків організації по області та за її межами (Донбас, Полтавщина, Харківщина, Миколаївщина), виявляти емісарів закордонних антирадянських центрів; активізувати вилучення зброї, особливо в районах масового бандитизму і махновщини та районах оперування есерівських і боротьбистських партизанських загонів (Лантуха, Гаражі, Мірошниченка, Свистуна, Огія та ін.). Керівники із республіканського апарату вимагали від Ю. Кривця регулярно інформувати НКВС УРСР¹⁰⁸.

На нашу думку, саме А. Хатаневер міг бути тією людиною, яка рекомендувала О. Волкова О. Успенському. Оскільки А. Хатаневер із грудня 1937 р. очолював 4-й відділ УДБ НКВС УРСР, він добре знав оперативні можливості підлеглого О. Волкова. На користь цієї версії свідчить той факт, що в УРСР О. Волков працював недавно та не був пов'язаним з місцевою верхівкою українського НКВС.

У середині лютого 1938 р. до столиці УРСР з інспекційною перевіркою прибув нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов. О. Волков свідчив:

«Дня через три після приїзду Єжов викликав мене до себе в кабінет Успенського і переговорив зі мною спочатку про підготовку до сівби (як з начальником сільськогосподарського відділу УДБ

¹⁰⁷ Жуков А.Н. Кадровый состав органов государственной безопасности СССР 1935–1939. – Электронное издание. Международное об-во «Мемориал». – М., 2016.

¹⁰⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 11а (1957), спр. 7, арк. 43–45.

НКВС УРСР. – Авт.), про помилки на місцях, повідомив мене, що він думає призначити мене на посаду начальника УНКВС. Коли я заперечив, пославшись на здоров'я, Єжов сказав мені, що область дадуть невелику та нескладну і, що він сподівається, що з роботою я справлюся. [...]

Перед від'їздом Єжова з Києва на квартирі в Успенського (будинок № 3 по вулиці Рози Люксембург. – *Авт.*) відбулася велика п'янка, на якій були присутні ряд співробітників НКВС: Єжов, Успенський, Радзивилівський¹⁰⁹, Рейхман¹¹⁰, Лістенгурт¹¹¹, Якушев¹¹², Приходько¹¹³, Бабич¹¹⁴, Кобизев¹¹⁵, Єгоров¹¹⁶ та інші. На цьому банкеті говорили різні тости. Був виголошений тост Єжовим і на мою адресу. Причому, спочатку він говорив про тип більшовика та закінчив посланням на мене, як на стійку людину, яка була під вартою, зараз реабілітована і висунена на велику посаду. Тут же на цьому п'яному банкеті деякі співробітники отримали призначення від Єжова на керівні посади в НКВС

¹⁰⁹ *Радзивилівський Олександр Павлович* (1904–1940) – старший майор державної безпеки, у лютому–квітні 1938 р. – заступник наркома внутрішніх справ УРСР.

¹¹⁰ *Рейхман Лев Йосифович* (1901–1940) – майор державної безпеки, у серпні 1937 – березні 1938 рр. – начальник УНКВС по Харківській обл., у березні 1938 р. – начальник 3-го відділу УДБ НКВС УРСР.

¹¹¹ *Лістенгурт Михайло Олександрович* (1903–1940) – майор державної безпеки, у лютому–квітні 1938 р. – начальник 5-го відділу УДБ НКВС УРСР і Особливого відділу НКВС КОВО.

¹¹² *Якушев Лаврентій Трохимович* (1903–1986) – капітан державної безпеки, у жовтні 1937 – лютому 1938 рр. – начальник УНКВС по Житомирській обл.

¹¹³ *Приходько Микола Трохимович* (1896–1953) – капітан державної безпеки, у жовтні 1937 – лютому 1938 рр. – начальник УНКВС по Кам'янець-Подільській обл.

¹¹⁴ *Бабич Ісай Якович* (1902–1948) – майор державної безпеки, у грудні 1937 – лютому 1938 рр. – т.в.о начальника УНКВС по Київській обл.

¹¹⁵ *Кобизев Григорій Михайлович* (1902–1941) – старший лейтенант державної безпеки, у лютому–травні 1938 р. – начальник відділу кадрів НКВС УРСР, у травні 1938 – січні 1939 рр. – начальник УНКВС по Харківській обл.

¹¹⁶ *Єгоров Андрій Іванович* (1904–1941) – капітан державної безпеки, із квітня 1937 р. – заступник начальника відділку 4-го відділу ГУДБ НКВС СРСР, у лютому–грудні 1938 р. начальник УНКВС по Чернігівській обл.

СРСР¹¹⁷. На цій вечірці я був дуже п'яний і Лістенгурт мені розповідав, що я весь час приставав до Єжова з питанням – чи знав він, кого звільняв? На що він відповів, коли ми сиділи на дивані удвох: “Звичайно знав, інакше б не звільнив”»¹¹⁸.

ПОЛТАВА

Результати діяльності УНКВС по Полтавській обл. на чолі з капітаном міліції А. Петерс-Здебським (1894–?) не влаштували центральний апарат. На початку 1938 р. спеціальна комісія виявила серйозні порушення у роботі обласного управління. Оргвिसновки не забарилися. На посаду начальника Полтавського УНКВС 26 лютого 1938 р. нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов особисто призначив начальника 4-го відділу УДБ УНКВС по Київській області О. Волкова. Наступного дня, 27 лютого 1938 р., А. Петерс-Здебського арештували як учасника контрреволюційної змовницької військово-повстанської організації¹¹⁹.

УНКВС по Полтавській області ще перед прибуттям О. Волкова піддали масштабній чистці. 22 лютого арештували заступника начальника 3-го відділу старшого лейтенанта державної безпеки Михайла Миколайовича Назарова (1897–1938), заступника начальника 4-го відділу старшого лейтенанта державної безпеки Ананія Гнатовича Лазуренка (1897–1938), начальника Лохвицького райвідділу лейтенанта державної безпеки Івана Герасимовича Таруца (1898–1938)¹²⁰, начальника 2-го відділку 3-го відділу лейтенанта державної безпеки Марка Львовича Лермана (1904–?)¹²¹. Через деякий час у Києві арештували двох колишніх керівників із УНКВС по Полтавській області – колишнього начальника 3-го відділу УДБ старшого лейтенанта державної безпеки Олександра Львовича Александрова (1895–

¹¹⁷ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 19533, т. 1, арк. 68.

¹¹⁸ Там само, арк. 111.

¹¹⁹ *Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З.* Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині. – С. 26.

¹²⁰ *Христенко О.Б.* «Справ, що заслуговують на увагу, не мав» // Реабілітовані історією. – К.–Полтава: Рідний край, 1992. – С. 367.

¹²¹ *Органи державної безпеки Полтавщини. 1919–1991.* – Полтава, 2005. – С. 80–81.

1938)¹²² та капітана державної безпеки Володимира Львовича Писарева-Фукса (1900–1938)¹²³. Останній із жовтня 1937 р. по лютий 1938 р. виконував обов'язки заступника начальника УНКВС. До того ж кадровий некомплект полтавського управління у лютому 1938 р. становив 48 штатних одиниць – були вакантними посади 14 начальників і помічників начальників відділків УДБ та 34 посади оперуповноважених і помічників оперуповноважених¹²⁴.

Протягом перших місяців «полтавського періоду» в чекістській кар'єрі О. Волкова верхівку місцевого облуправління було повністю змінено. Начальником 3-го відділу 26 лютого 1938 р. призначили лейтенанта державної безпеки Володимира Михайловича Платонова (1902–?) (з посади начальника відділку 3-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області); 26 лютого 1938 р. т.в.о. начальника 4-го відділу призначили молодшого лейтенанта державної безпеки Михайла Хрисановича Попова (1905–1938) (з посади начальника відділку 4-го відділу УДБ УНКВС по Київській області). Після наглої смерті останнього тимчасово керування роботою 4-го відділу поклали на лейтенанта державної безпеки Йосифа Іоновича Чернявського-Ольшанецького (1896–?) (26 лютого 1938 р. призначений заступником начальника 4-го відділу УДБ УНКВС по Полтавській області з посади начальника відділку 4-го відділу УДБ УНКВС по Дніпропетровській області). Посаду начальника 5-го відділу 23 березня 1938 р. обійняв старший лейтенант державної безпеки Абрам Якович Куліковський (1903–?) (з посади начальника особливого відділу НКВС 25-ї стрілецької дивізії).

Лише 22 квітня 1938 р. О. Волкову затвердили заступника. Ним став старший лейтенант державної безпеки Семен Іларіо-

¹²² Тумшиц М.А., Золотарёв В.А. Евреи в НКВД СССР. 1936–1938. Опыт биографического словаря. – М.: Университет Дмитрия Пожарского, 2017. – С. 89–90.

¹²³ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 531.

¹²⁴ Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – С. 44.

нович Поляков (1900–?) (співробітник резерву НКВС УРСР, колишній начальник 5-го відділу УДБ УНКВС по Полтавській області). Із 22 квітня 1938 р. опікуватися 2-м (оперативним) відділом доручили молодшому лейтенанту державної безпеки Давиду Овсійовичу Цирліну (з посади старшого інспектора відділу кадрів УНКВС по Полтавській області); 8 липня 1938 р. помічником начальника УНКВС призначили старшого лейтенанта державної безпеки Олексія Олексійовича Берестнева (1892–?) (з посади начальника особливого відділу НКВС 25-ї стрілецької дивізії)¹²⁵. Саме на такий чекістський колектив О. Волков опирався, проводячи масову «соціальну чистку» Полтавщини.

Прибувши до Полтави, новопризначений начальник УНКВС О. Волков одразу отримав оперативне завдання від наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського. У шифрограмі № 40076 від 1 березня 1938 р. вимагалось:

«Завдати цілеспрямованого удару [...] по організуючих кадрах контрреволюційного підпілля»¹²⁶.

Вже через п'ять днів О. Волков у «Меморандумі» від 6 березня 1938 р. інформував Київ:

«На 5 березня по білогвардійській операції арештовано 114 [осіб], з них вищий, середній комсклад білої армії – 77, нижчий склад – 26. [...] Викрито 5 ровсівських організацій, арештовано – 22 [особи]. Шпигунсько-повстанських резидентур – 1, арештовано – 2»¹²⁷.

У донесенні від 8 березня 1938 р. О. Волков доповідав О. Успенському про результати проведеної «петлюрівської операції». За грати потрапила 101 особа:

«Членів центральної ради – 1, середнього комскладу – 77, молодшого комскладу – 3»¹²⁸.

¹²⁵ Керівний склад територіальних підрозділів НКВС УРСР // Україна в добу «великого терору». 1936–1938 рр. – К.: Либідь, 2009. – С. 157–158.

¹²⁶ Золотарьов В. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Харків, 2004. – С. 120.

¹²⁷ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 39, арк. 72.

¹²⁸ Там само, арк. 73.

На 14 березня 1938 р. кількість заарештованих на Полтавщині у ході «петлюрівської операції» зростає до 284 ос., які, нібито, входили до 8 повстанських організацій¹²⁹. За короткий проміжок часу слідчі обласного УНКВС просунулися і в справі «РОВС» («Российский общевойсковой союз»). За першу половину березня 1938 р. розкрили 6 осередків білогвардійського підпілля та 308 осіб арештовано¹³⁰.

Наприкінці березня 1938 р. нарком внутрішніх справ УРСР О. Успенський знову викликав начальників обласних УНКВС до Києва на нараду. Він повідомив присутніх про те, що антирадянське націоналістичне підпілля в Україні вже викрите і НКВС УРСР розробило на підставі отриманих свідчень арештованих схему охоплення підпільними повстанськими штабами всіх регіонів республіки. Після ознайомлення присутніх зі схемою підпілля нарком заявив, що в Одеській та Дніпропетровських областях викриті аналогічні підпільні організації та піддав критиці тих начальників УНКВС, які ще не мали аналогічних результатів¹³¹.

Таким чином, на нараді 25 березня 1938 р. центральний апарат НКВС УРСР розповсюдив своєрідну інструкцію, керуючись якою начальники УНКВС мали вишукувати в областях організації, подібні до викритих Центром. Про те, яким чином викривалися замасковані «контрреволюційні гнізда», свідчить бесіда О. Волкова зі давнім товаришем по службі – начальником 5-го (особливого) відділу УДБ НКВС УРСР майором державної безпеки М. Лістенгуртом, який для багатьох колег був прикладом для наслідування:

«Розмова наша відбулася в його кабінеті. Я почав її з питань про те, як оцінюється робота Полтавського УНКВС, яке до мене ставлення, чи не викликає сумнівів моя неуспішна робота по викриттю в області українського націоналістичного підпілля. Я відзначив, що він дуже вигідно виглядав на нараді, як йому вдалося викрити таке чисельне антирадянське підпілля, на що

¹²⁹ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 39, арк. 134.

¹³⁰ Там само.

¹³¹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67453, т. 1, арк. 67.

Лістенгурт давав загальні відповіді [...] і заявив, що думка про мене може зміцнитися тільки після того, коли я в роботі покажу себе з вигідного боку. А показати себе я можу лише тоді, коли у мене будуть справи, подібні до викритих ним. При цьому він заявив, що схему підпілля я бачив, навіть знаю персонально деяких осіб, які нібито очолюють обласний повстанський штаб. Ось з них я повинен і починати. Таким чином, я зробив висновок, що основна моя лінія – це створення великих справ, що показати себе лише з гарного боку¹³². [...] Лістенгурт розповів мені, у якому напрямку втілювати ворожі настанови Єжова, як створювати фіктивні справи, заявивши при цьому, що “для тебе ніяких ускладнень не буде, ти отримаєш орієнтування та свідчення”. Лістенгурт рекомендував мені, щоб при інструктажі апарату УНКВС особливо підкреслювати, що свідчення ці отримані в НКВС УРСР, що підпілля викрито у Києві і тоді буде створена сприятлива обстановка для розгортання фіктивних справ, адже якщо серед співробітників і знайдуться такі, що сумніваються, то вони бояться заперечувати керівництву»¹³³.

Березневі арешти 1938 р. послужили підґрунтям О. Волкову та його підлеглим для фабрикування міфічного «Українського націоналістичного центру на Полтавщині» (арештовано понад 1000 колишніх членів українських політичних партій, «Просвіти», учасників національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.¹³⁴) та конструювання фіктивної справи «РОВС», в якій проходило понад як півтисячі колишніх офіцерів-білогвардійців.

Процес фальсифікації справи «РОВС», за свідченням О. Волкова, виглядав наступним чином:

«[...] з НКВС УРСР було отримане орієнтування, а потім і свідчення про те, що на Україні діє білогвардійське підпілля, яке за вказівкою “РОВС” проводить повстанську роботу і пов’язане з закордонними есерівськими організаціям і, що у всіх областях України є обласні повстанські штаби. Отримавши таке орієнтування та свідчення, я зробив для себе висновок, що аналогічна

¹³² ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67453, т. 1, арк. 67–69.

¹³³ Там само, арк. 111–112.

¹³⁴ *Лошицький О.* «Лабораторія-2»: Полтава. Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937–1938 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 135.

справа повинна бути і в Полтавській області. Маючи досвід записання з викриттям українського націоналістичного підпілля, я вжив заходів, щоб налаштувати апарат 3-го та 4-го відділів УНКВС для найшвидшого заведення аналогічної справи. [...] Так як Полтавська область була знову організованою областю¹³⁵, то там ні якого обліку по білогвардійцях, також і по есерах не було. Тому, поспішаючи створити цю фіктивну справу, ПЛАТОНОВ, ЧЕРНЯВСЬКИЙ та ПОЛЯКОВ не соромилися у підборі фігур для арешту. Першими були арештовані ПЛАТОНОВИМ якісь ДОБРЯНСЬКИЙ – працював діловодом середньої школи в Полтаві та КАПУСТІН – військовий керівник однієї зі шкіл у Полтаві. Про них були тільки уривчасті відомості про те, що вони служили в білій армії. Після перших допитів і застосування побиття мені принесли їх свідчення, з яких простежувалося, що в Полтавській області існує та діє білогвардійське підпілля. [...] ДОБРЯНСЬКИЙ та КАПУСТІН вимушені були давати свідчення на людей свого кола, тобто – ЯКОВЛЄВА – швейцара школи № 8 в Полтаві, ПАСЬКА¹³⁶ – секретаря середньої школи, ЗЕМБАЛЕВСЬКОГО¹³⁷ – бухгалтера установи та ін., які проходили за свідченнями ДОБРЯНСЬКОГО та КАПУСТІНА як учасники ініціативної групи білогвардійської організації. Отримавши від зарубіжних емісарів директиви “РОВСа”, вони сформували обласний повстанський штаб. Від ДОБРЯНСЬКОГО та КАПУСТІНА були отримані цілий ряд прізвищ, які вони знали на периферії, які пройшли за їх свідченнями як актив підпілля на периферії та керівники білогвардійських організацій на периферії області. Загальний фіктив-

¹³⁵ Полтавська область була утворена 22 вересня 1937 р.

¹³⁶ *Пасько Степан Кузьмич* (1877–1938) – українець, із селян. Проживав у м. Полтаві. Генерал-майор царської армії. Арештований 21 червня 1938 р. Засуджений Особливою трійкою при УНКВС по Полтавській обл. 9 жовтня 1938 р. за ст. ст. 54-2, 54-6, 54-11 КК УРСР до розстрілу. Вирок виконано 29 жовтня 1938 р. Реабілітований. Див.: Реабілітовані історією. Полтавська область: Наук.-док. серія книг. – К.–Полтава: Вид-во «АСМІ», 2005. – Кн. 3. – С. 535.

¹³⁷ *Зембалевський Дмитро Миколайович* (1873–1938) – росіянин, із міщан. Проживав у м. Полтаві. Службовець школи. Арештований 16 березня 1938 р. Засуджений Особливою трійкою при УНКВС по Полтавській обл. 28 вересня 1938 р. за ст. ст. 54-2, 54-11 КК УРСР до розстрілу з конфіскацією особистого майна. Реабілітований. Див.: Реабілітовані історією. Полтавська область: Наук.-док. серія книг. – Кн. 3. – С. 496.

ний протокол складали я разом з ПЛАТОНОВИМ та ТИТОВИМ, в який записали, що в Полтавській області існує білогвардійське підпілля, очолюване обласним повстанським штабом у складі: ДОБРЯНСЬКОГО, ЯКОВЛЕВА, КАПУСТІНА, ПАСЬКА та ін., і що вони пов'язані з нелегальним комітетом ПСР (Партія соціалістів-революціонерів. – *Авт.*), очолюваним ПРОСТОСИНЬКИМ і ДОМОГАТЬКИМ. [...] У 4-му відділі ЧЕРНЯВСЬКИЙ складав фіктивні свідчення ПРОСТОСИНЬКОГО і ДОМОГАТЬКОГО про те, що у Полтаві існує та діє нелегальний комітет ПСР, очолюваний ДОМОГАТЬКИМ, незважаючи на те, що ПРОСТОСИНЬКИЙ і ДОМОГАТЬКИЙ до 1937 р. у Полтаві ніколи не проживали. До ПРОСТОСИНЬКОГО та ДОМОГАТЬКОГО були застосовані засоби фізичного впливу і тому не вимагало зусиль нав'язувати їм свідчення. ПРОСТОСИНЬКИМ та ДОМОГАТЬКИМ було обмовлено дуже багато людей. Протоколи їх допитів направляли у спеціально створені міжрайопергрупи, що проводили по ним арешти і розширювали значно справу з охопленням більшої кількості людей¹³⁸».

Упродовж березня–травня 1938 р. також відбулися затримання понад 20 співробітників обласного апарату УНКВС¹³⁹. На початку 1938 р. для ведення слідства у справах арештованих співробітників НКВС була створена «особлива слідча група» під керівництвом молодшого лейтенанта держбезпеки Бориса Семеновича Алексеєва (1904–1943)¹⁴⁰. Після застосування катувань, шантажу та провокацій співробітники полтавського УНКВС «зізналися» у членстві сфальсифікованої контрреволюційної правотроцькістської терористичної організації¹⁴¹.

¹³⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67453, арк. 85–87.

¹³⁹ Там само, ф. 5, спр. 38700, арк. 37 зв. У 1938 р. арештували 79 співробітників УНКВС по Полтавській обл. На 2 липня 1939 р. звільнено 59 осіб. Їх обвинувачували у приналежності до правотроцькістської організації, шпигунській діяльності на користь австрійської, англійської, американської, іранської, польської, латвійської, японської розвідок.

¹⁴⁰ *Борис Алексеєв* до 16 червня 1938 р. працював начальником відділку 3-го відділу УДБ УНКВС по Полтавській обл., згодом був призначений особливоуповноваженим того ж УНКВС.

¹⁴¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 61, арк. 269–276.

«Опікуючись» колишніми колегами, О. Волков розпорядився створити для них особливий режим у камерах, запровадити жорсткі засоби фізичного впливу у порівнянні з іншими контингентами арештованих¹⁴². Надмірну «турботу» вчорашніх товаришів по службі в момент перебування під слідством відчув на собі начальник промколонії НКВС Петро Улянович Рабинович, якого запроторили за ґрати 13 травня 1938 р. за здійснення злочину, передбаченого ст. 54-10 КК УРСР. Згодом він свідчив:

«Мироненко¹⁴³ та Устенко¹⁴⁴ включно до 3 липня 1938 року систематично били мене, влаштовуючи так звані “парашути”, присідання до 300–400 разів. [...] Крім того, вони удвох, беручи мене за ребра з правої та лівої сторони, розтягували мені грудну клітку, внаслідок чого у мене на правій стороні було зламане ребро. [...] Під час побиття Мироненко обзивав мене “тартаром”¹⁴⁵, [...] наносячи при цьому удар двома пальцями в очі, внаслідок чого я втратив свідомість. [...] 30 травня 1938 р. Устенко колов мене голками та сильно бив, при цьому я стояв на колінах із закладеними за голову руками. В такій позі я знаходився цілий день»¹⁴⁶.

Поголоска про крутий норів начальника полтавського УНКВС лякала українських чекістів. Коли колишній начальник

¹⁴² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 38700, арк. 34.

¹⁴³ *Мироненко Федір Климентійович* (1915–?) – народився у с. Топильна Шполянської вол. Звенигородського пов. Київської губ. у родині робітника. Українець. Певний час був безпритульним. Працював батраком. Навчався на 3-му курсі Українського фізінституту у м. Харкові. У березні 1938 р. по мобілізації ЦК КП(б)У потрапив до НКВС. У 03.1938–28.09.1938 р. – працював у 4-му відділі УДБ УНКВС по Полтавській обл. З 28.09.1938 р. – оперуповноважений ОВ НКВС 26-ї танкової бригади. Арештований 15.11.1939 р. Наказом НКВС СРСР № 121 від 28.01.1940 звільнений за ст. 38-б як співробітник Особливого відділу НКВС КОВО. 04–06.04.1941 р. ВТ НКВС Харківської області засуджений на 10 років таборів за ст. 206-17а КК УРСР. Відправлений на фронт 19.08.1942 р. Сержант державної безпеки (23.08.1938 р.). Член ВЛКСМ, кандидат у члени ВКП(б).

¹⁴⁴ *Устенко Василь Якович* (1916–1944) – мобілізований до УНКВС Полтавської області у березні 1938 р.

¹⁴⁵ *Тартар* – у давньогрецькій міфології місце в підземному світі.

¹⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 38700, арк. 71.

6-го відділку 4-го відділу УДБ НКВС УРСР лейтенант державної безпеки Мирон Маркович Акимов-Егідес (1903–1941), дізнавшись про призначення до Полтави, не втримався і привселюдно вигукнув:

«Ні, до Волкова я не хочу їхати. До будь-якої області, до будь-якого району, лише не до Волкова. “Слава” про Волкова шириться Україною»¹⁴⁷.

За свідченням заступника начальника УНКВС Полтавської області старшого лейтенанта держбезпеки Семена Іларіоновича Полякова, унаслідок проведених операцій по знешкодженню «основних фігур» українського націоналістичного підпілля, бундівських, сіоністських контрреволюційних формувань, ліквідації «шпигунських гнізд» німецької та інших іноземних розвідок, вилученню агентів «ПОВ» наприкінці квітня 1938 р. в ув'язненні перебувало 2500 осіб¹⁴⁸.

Аналізуючи протокол оперативної наради співробітників УДБ НКВС і райвідділів НКВС Полтавської області від 11 травня 1938 р., О. Волков не бажав зупинятися на досягнутих здобутках і закликав присутніх формувати «виразне обличчя обласного управління» у ході всесоюзної кампанії нищення контрреволюційного підпілля:

«Боротьба з ворогом проведена недостатньо, у значній частині районів області належний оперативний удар не нанесений. Викриті та розгромлені антирадянські організації тільки у 10–12 районах області. По відстаючих районах потрібна політична перевірка роботи. Удар по антирадянських елементах, які проживають у містах, слабо нанесений. Учасники антирадянських організацій, які проходять по свідченням, не встановлюються. Слабо розгромлені сіоністські кадри. [...] У Полтавській області засуджено всього 40 сіоністів, у той час коли область уражена сіоністськими кадрами. По поляках, німцях і взагалі, по так званій альбомній операції, потрібного оперативно-слідчого розвороту немає. Від районних відділів НКВС матеріали по правотроцькістському підпіллю не надходять. Ці кадри по області потрібного оперативного удару не отримали. Кременчук та

¹⁴⁷ ГДА СБ України, ф. 16, спр. 95, арк. 140.

¹⁴⁸ Там само, арк. 2.

Полтава достатньо не очищені. Райони області залишаються глибинними пунктами концентрації троцькістів, куди вони втікають від репресій з Харкова та Києва. [...] За останній час в ряді міст України викриті антирадянські організації, які сформовані з молоді. [...] Нам необхідно також поставити перед собою завдання викриття в найближчий час антирадянських формувань серед молоді, у першу чергу серед дітей, рідні яких репресовані за активну антирадянську діяльність, а також серед учнівської молоді. [...] Нам необхідно надати всебічну допомогу транспортним органам у справі викриття диверсійних, шпигунських та антирадянських організацій на транспорті, де вони ведуть послідовну підривну діяльність»¹⁴⁹.

«Добирати» есерів, меншовиків та анархістів, сміливо «посадити» бундівців та сіоністів, «погромити» буржуазно-націоналістичні кадри серед «інженерно-технічного складу та наукових працівників», «бити по всіх лініях, щоб відчували», «домагатися викриття нових контрреволюційних ліній» – такими були настанови О. Волкова для підлеглих у червні 1938 р.¹⁵⁰

Як заохочення у заповзятій боротьбі з ворогами народу сприйняв О. Волков обрання його у червні 1938 р. делегатом XIV з'їзду КП(б)У¹⁵¹, депутатом Верховної Ради УРСР¹⁵² та присвоєння звання майора державної безпеки (15 червня 1938 р.).

На початку літа 1938 р. за вказівкою О. Волкова в області арештували 340 осіб з числа колишніх червоних партизанів, які нібито входили до організації «Священний союз партизанів». Про початок репресивних заходів стосовно учасників партизанського руху у період Української революції та громадянської війни у Росії на боці більшовиків довідуємося з протоколу допиту колишнього заступника начальника слідчої частини УНКВС по Полтавській області (у 1938 р. – начальник відділку 3-го відділу УДБ УНКВС по Полтавській області), молодшого

¹⁴⁹ ГДА СБ України, ф. 16, т. 2, арк. 12–13.

¹⁵⁰ Там само, арк. 34 зв.

¹⁵¹ XIV з'їзд КП(б)У проходив у Києві 13–18 червня 1938 р.

¹⁵² Вибори до Верховної Ради Української РСР відбулися 26 червня 1938 р., обрали 304 депутати.

лейтенанта держбезпеки Івана Никандровича Титова (1903–?) від 28 листопада 1939 р.:

«Операція по колишніх партизанах розпочалася наступним чином: начальник Полтавського УНКВС Волков, здається, у травні 1938 р., скликав у себе оперативну нараду всіх начальників райвідділів НКВС, які привезли з собою списки колишніх партизан з наявними на них компрометуючими матеріалами. Тоді ж були створені 4 слідчі групи у Полтаві, Кременчуці і трішки пізніше в Золотоноші. Начальниками цих груп були призначені: у Полтаві – Левенець¹⁵³, у Кременчуці – Брюховецький¹⁵⁴, у Лубнах – Бернадський¹⁵⁵, у Золотоноші – Каневський¹⁵⁶. Арешти і слідство по колишніх партизанах проводилися слідчими групами. Причому перші арешти проводилися по списку, згідно резолюції заступника начальника УНКВС Полякова»¹⁵⁷.

У той самий час, коли проходили арешти осіб, причетних до «Священного союзу партизанів», співробітники 4-го відділу УНКВС по Полтавській області розпочали фабрикацію справи «контрреволюційної» організації «Молода генерація». Під репресії потрапили 32 особи з числа працівників ЦК КП(б)У та комсомольського активу області.

У липні 1938 р. під орудою О. Волкова розпочався розгром «правотроцькістського обласного центру», до складу якого входили секретар Полтавського обкому КП(б)У Олександр Гаврилович Удовиченко (звинувачений у створенні та керуванні антирадянською організацією, що готувала терористичний акт

¹⁵³ Петро Романович Левенець (1903–1949) – начальник відділку 3-го відділу УДБ УНКВС, молодший лейтенант державної безпеки.

¹⁵⁴ Веніамін Всеволодович Брюховецький-Дудниченко (1905–?) – начальник відділку 4-го відділу УДБ УНКВС по Полтавській обл., лейтенант державної безпеки.

¹⁵⁵ Гаврило Григорович Бернадський (1908–1942) – помічник начальника відділку 4-го відділу по Полтавській обл., молодший лейтенант державної безпеки.

¹⁵⁶ Йона Йосифович Каневський (1904–?) – начальник Золотоніського райвідділу НКВС, молодший лейтенант державної безпеки.

¹⁵⁷ ГДА СБ України, спр. 38700, арк. 71–72.

проти першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова¹⁵⁸), командир 25-ї стрілецької дивізії РСЧА Кузьма Трохимович Трубников¹⁵⁹, голова Полтавського облвиконкому Пантелій Якович Жученко та ін.¹⁶⁰

На своєрідний стиль роботи О. Волкова та його особливу пристрась до створення масштабних контрреволюційних організацій звертав увагу у матеріалах розслідування «Про викривлення в оперативно-слідчій роботі в УНКВС по Полтавській області» у серпні 1939 р. заступник наркома внутрішніх справ А. Кобулов:

«Після створення оперативно-слідчих груп (у перших числах березня 1938 р. сформували 5 міжрайонних оперативних слідчих груп у Полтаві, Кременчуці, Лубнах Миргороді та Золотоноші. – *Авт.*) Волков скликав оперативну нараду, на якій він заявив, що Україна має вже декілька сформованих повстанських армій, вказавши при цьому, що ці формування необхідно ліквідувати та арештувати до 30 тисяч учасників. Волков попередив операцівників, що антирадянських однаків та дрібних груп не існує та ознайомив присутніх зі схемою – діаграмою контрреволюційних повстанських формувань з нібито існуючим центром. Після чого, через деякий час, у відповідності з вказівками на нараді, начальниками оперативних груп стали створюватися стрункі організації по військовому принципу, які склалися з загонів, рот, батальйонів і навіть полків, і в такому вигляді справи надавалися для розгляду Особливій трійці УНКВС, що заслуговувала в день понад 100 справ»¹⁶¹.

Серед міжрайонних слідчих груп Миргородська група особливо відзначилася у проведенні незаконних арештів і фальси-

¹⁵⁸ Реабілітовані історією. Полтавська область. Наук.-док. серія книг / Упоряд. О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт. – К.–Полтава: АСМІ, 2009. – Кн. 1 – С. 272.

¹⁵⁹ Повний Георгіївський кавалер *Кузьма Петрович Трубников* (1888–1974) арештований червні 1938 р. і до лютого 1940 р. перебував у тюрмі НКВС у м. Харкові. Наприкінці березня 1940 р. відновлений у лавах РСЧА і направлений на викладацьку роботу.

¹⁶⁰ Органи державної безпеки на Полтавщині (1919–1991). – Полтава, 2005. – С. 72.

¹⁶¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 61, арк. 266.

фікації слідчих справ. Її очолював начальник Зіньківського райвідділу НКВС молодший лейтенант державної безпеки Микола Трохимович Куценко (1902–?). Він сфальсифікував слідчу справу про «антирадянську організацію», до якої входили керівні працівники району. Умисне побиття арештованих у Миргороді, знущання над ними під час допитів призвели до того, що кілька з них (Паніотов, Кучинський та інші) заподіяли собі смерть, викинувшись з вікна. Отже, не дивно, що лише від одного із арештованих Куценко отримав компрометуючі свідчення на 50 миргородців¹⁶².

Під час фабрикації у червні 1938 р. справи «Священний союз партизанів» О. Волкову навіть довелося стримувати заповзятих підлеглих щодо створення надмірної кількості фіктивних контрреволюційних організацій, аргументуючи це тим, що «фальсифікація буде надто наочною»¹⁶³.

Прикметно, що до початку арештів у справі «Священний союз партизанів» УНКВС по Полтавській області не мало ні агентурних, ні слідчих даних про діяльність контрреволюційної організації серед колишніх червоних партизанів. О. Волков наказав слідчим ще раз допитати раніше арештованих – «троцькіста» Федорченка (колишнього керівника партизанського загону), боротьбиста Мачинського, командира 75 стрілецької дивізії Тищенка для отримання «розгорнутих» свідчень про наявність повстанських штабів в області.

Вигадуючи «керівні» протоколи допитів, О. Волков припустився відвертих помилок. Так, у свідченнях Мачинського і Федорченка зазначалося, що Полтавський обласний штаб сформований у 1930 р., але Полтавська область була створена тільки у 1937 р. У «керівних» протоколах Тищенка були згадані як учасники антирадянської повстанської організації колишні червоні партизани, яких він не знав.

Для розгортання справи чекісти арештували агента «Грязнова», який дав свідчення про вербовку ним у підпільну організацію понад 40 осіб. Згодом провокатора «Грязнова» зробили

¹⁶² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр 566, арк. 15–16.

¹⁶³ Там само, арк. 267.

учасником антирадянського угруповання та рішенням «трійки» засуджено до вищої міри покарання. За вказівкою О. Волкова арешту підлягали особи, які у минулому брали участь у партизанському русі. У результаті арештували 311 осіб, із яких 123 особи після перевірки у 1939 р. звільнили з-під варті¹⁶⁴.

Аналогічним чином, тобто за допомогою провокаційних методів ведення слідства, фальсифікації слідчих документів, шляхом підбору відповідних фігурантів було сконструйовано справу терористичної молодіжної організації «Молода генерація». Під прес репресивної машини потрапили працівники ЦК КП(б)У, комсомольський актив області. У часи «беріївської відлиги» 23 з 32-х арештованих визнали невинними¹⁶⁵.

Правова вакханалія спостерігалася під час «розгрому шпигунських гнізд» серед національних громад. Згідно статистичних даних про діяльність УНКВС по Полтавській області, у січні-липні 1938 р. за звинуваченнями у «польській контрреволюції та шпигунстві» арештували 1152 ос., «німецькій контрреволюції та шпигунстві» – 234 ос. Завдяки «старанням» лише заступника начальника 3-го відділу УДБ УНКВС по Полтавській області лейтенанта держбезпеки Арона Григоровича Кагановича влітку 1938 р. в обласному центрі ліквідовано 2 польські резидентури (арештовано 9 осіб), болгарську резидентуру (5 осіб), німецьку резидентуру (6 осіб)¹⁶⁶.

А. Каганович відіграв провідну роль у проведенні злочинної операції НКВС по «польській лінії» на Полтавщині. Отримавши повідомлення з Києва про те, що в столиці викрито головну комендатуру «ПОВ», як пригадавав О. Волков:

«Я з ПОЛЯКОВИМ, ПЛАТОНОВИМ та КАГАНОВИЧЕМ склали план розгортання фіктивної справи по так званій польській лінії. Ми тоді встановили, що компактні маси поляків є в Карлівському і частково у Машівському районах, куди переселилися поляки з прикордонної смуги, а також у значній кількості були осілі поляки у м. Полтаві, Кременчуці, Лубнах. По цих пунктах і були

¹⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр 566, арк. 262, 267.

¹⁶⁵ Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині. – С. 36.

¹⁶⁶ Там само, ф. 11, спр. 6488, арк. 1–2.

намічені операції і проведені були перші арешти. [...] У Полтаві був арештований КОЛЯСИНСЬКИЙ, який працював військовим керівником всіх полтавських технікумів. Після першого допиту із застосуванням засобів фізичного впливу КАГАНОВИЧЕМ був складений протокол, який був нав'язаний КОЛЯСИНСЬКОМУ і ним же підписаний про те, що він є членом "ПОВ", що в Полтаві створив районну комендатуру «ПОВ». У цих свідченнях КОЛЯСИНСЬКИЙ назвав цілий ряд прізвищ поляків, які, нібито, є начальниками диверсійних груп на підприємствах та залізничному транспорті. У Полтаві МОРАЛЕВСЬКИЙ – викладач Полтавського залізничного транспорту, МАТКОВСЬКИЙ – поляк, який виїхав у Польщу в 1937 році. КОЛЯСИНСЬКИЙ назвав 8–10 поляків, які були агентами МАТКОВСЬКОГО. [...] Крім того, за свідченнями КОЛЯСИНСЬКОГО пройшов Браткевич – начальник мобчастини Полтавського військкомату. [...] Тоді були записані як учасники "ПОВ" ВОЙНО-ДАНЧИШИН, ЗАРЕМБА (керівний склад 25 дивізії). Після отримання таких свідчень, я доручив КАГАНОВИЧУ допитати КОЛЯСИНСЬКОГО по лінії зв'язків "ПОВ" з антирадянськими організаціями. [...] Він склав протокол по цій лінії і КОЛЯСИНСЬКИЙ теж підписав, причому вписали як зв'язок з білогвардійськими організаціями: ГЛАДКОСКОК¹⁶⁷ та ПАНКРАТЬЄВ¹⁶⁸, які були військовими керівниками полтавських технікумів, які також були арештовані. Цю фіктивну справу створив я з Кагановичем і про неї знав з першого моменту і до самого кінця ПЛАТОНОВ. Ця фіктивна справа охопила всю Полтавську область, а також Карлівський район, де осіло багато поляків»¹⁶⁹.

¹⁶⁷ *Гладкоскок Павло Дем'янович* (1901–1938) – українець, із селян. Проживав у м. Полтаві. Військовий керівник робітфаку. Арештований 3 березня 1938 р., засуджений Особливою трійкою при УНКВС по Полтавській обл. 28 вересня 1938 р. за ст. ст. 54-2, 54-11 КК УРСР до розстрілу. Вирок виконано 2 жовтня 1938 р. Реабілітований. Див.: Реабілітовані історією. Полтавська область: Наук.-док. серія книг. – К.-Полтава: Вид-во «АСМІ», 2005.– Кн. 2.–С. 270.

¹⁶⁸ *Панкратьєв Олексій Сергійович* (1893–1937) – росіянин, із селян. Проживав у м. Полтаві. Військовий керівник у педагогічному інституті. Арештований 2 вересня 1937 р. Засуджений Особливою трійкою при УНКВС по Полтавській обл. 17–19 листопада 1937 р. за ст. ст. 54-10, 54-11 КК УРСР до розстрілу. Вирок виконано 29 листопада 1937 р. у Полтаві. Див.: Реабілітовані історією. Полтавська область: Наук.-док. серія книг. – Кн. 3.–С. 525.

¹⁶⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67453, арк. 28–29.

Хист А. Кагановича вибивати потрібні свідчення в арештованих, вміння в прискороеному порядку підготувати кримінальну справу на розгляд Військової колегії Верховного Суду СРСР чи то позасудових органів завше цінувалися О. Волковим:

«[...] повинен відзначити, що всі допити заарештованих і фіктивні свідчення по цих справах, як у справі про польську організацію (КОЛЯСИНСЬКИЙ¹⁷⁰ та ін.), так і німецькій (РАПП¹⁷¹ та ін.) проведені особисто КАГАНОВИЧЕМ при моїй участі та ПЛАТОНОВА. КАГАНОВИЧ до цього пройшов велику школу фабрикації справ. Бо був на роботі, один час в НКВС УРСР і тому він не потребував допомоги, що дуже яскраво підтвердилося справою РАППА, де КАГАНОВИЧ роздмухав справу до великих розмірів і умовив мене відправити протокол допитів у Київ. Після того, як відіслали протоколи, був заарештований РАПП в Київ, де почали розгортати через нього фіктивну справу на Україні і Криму. Роботу КАГАНОВИЧА по створенню фіктивних справ я [...] зобразив як успішну та добросовісну роботу по викриттю шпигунських гнізд і представив його до нагороди і просування. Він [...] був нагороджений знаком почесного чекіста і отримав звання старшого лейтенанта»¹⁷².

Упродовж зими–літа 1938 р. співробітники Полтавського УНКВС «зібрали» доказову базу на 58 громадян, звинувачених у «латвійській контрреволюції та шпигунстві», а також виявили 15 осіб, запідозрених у «чеському шпигунстві». Всього за період з 1 січня по 1 серпня 1938 р. на Полтавщині арештували

---

¹⁷⁰ *Колясинський Петро Юліанович* (1894–1938) – поляк, помічник директора Полтавського педінституту. Арештований 4 грудня 1937 р. Засуджений особливою трійкою при УНКВС по Полтавській обл. 28 вересня 1938 р. за ст. ст. 54-2, 54-11 КК УРСР до розстрілу. Вирок виконано 29 жовтня 1938 р. Див.: Реабілітовані історією. Полтавська область: Наук.-док. серія книг. – Кн. 3. – С. 63.

¹⁷¹ *Рапп Томас Генріхович* (1884–1938) – німець зі службовців. Проживав у м. Кременчук Полтавської області. Бухгалтер комбінату. Заарештований 27 лютого 1938 р. Засуджений Особливою трійкою при УНКВС по Київській обл. 7 жовтня 1938 р. за ст. ст. 54-1, 54-9, 54-11 КК УРСР до розстрілу. Вирок виконано 14 жовтня 1938 р. Реабілітований. Див.: Реабілітовані історією. Полтавська область: Наук.-док. серія книг. – К. – Полтава: Вид-во «АСМІ», 2005. – Кн. 4. – С. 82.

¹⁷² ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67453, арк. 85–87.

6791 осіб, із них за національністю: 5891 – українців, 367 – росіян, 206 – євреїв, 183 – поляки, 37 – німців, 19 – латишів, 6 – болгар, 4 – греки¹⁷³.

Одночасно репресії торкнулися і служителів релігійних культів. На «фронті боротьби з церковно-сектантською контрреволюцією» полтавські чекісти упродовж зими–літа 1938 р. виявили 74 представника різних конфесій, вороже налаштованих до радянської влади.

Сигнал про припинення масштабної «соціальної чистки», розпочатої у 1937 р., Й. Сталін подав у своєрідний спосіб – шляхом ухвалення спільної постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про арешти, прокурорський нагляд і провадження слідства» від 17 листопада 1938 р. Вона мала на меті покласти край масовим операціям і спрощеному веденню слідства у чекістській діяльності. Обговорення постанови вищого партійно-радянського керівництва країни серед оперативного складу УНКВС по Полтавській області відбувалося у руслі викриття жахливих порушень «соціалістичної законності», грубих викривлень при веденні слідства¹⁷⁴. У доповідній записці наркому внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 11 січня 1939 р. заступник начальника УНКВС по Полтавській області старший лейтенант держбезпеки С. Поляков зізнався:

«Якщо я в минулій доповідній записці зазначав наявні на практиці застосування незаконних методів слідства (побиття заарештованих, тривалі безперервні нічні та денні допити, довгочасне стояння на ногах і т. п.) і перекручення під час допитів свідків, при організації очних ставок – то минула декада роботи над арештованими не тільки підтвердила це, але і продемонструвала, що всі питання постали дуже гостро і що викривлення під час слідства і застосування незаконних методів допитів мали місце в набагато більших розмірах, чим це я підозрював. [...] Партійні збори виявили додатково і ряд інших викривлень, що мали місце в роботі УНКВС, до них в першу чергу відносяться:

а) складання фальсифікованих, так званих “провідних” протоколів допиту по ряду справ (“РОВС”, по контрреволюцій-

¹⁷³ Лошицький О. «Лабораторія-2»: Полтава... – С. 175–176.

¹⁷⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 33, спр. 46, арк. 80–93.

ним повстанським партизанським формуванням, по справі контрреволюційної терористичної організації “Молода Генерація”, по справі диверсійно-шкідницької організації лікарів у м. Кременчуці);

б) пропуск по свідченнях арештованих зайвих осіб, непричетних до контрреволюційної діяльності допитуваних – це особливо стосується членів партії, керівного складу районів, співробітників УНКВС та арештованих по справі “Молода Генерація”»¹⁷⁵.

Ухвалені постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 17 листопада 1938 р. рішення про встановлення персональної відповідальності співробітників НКВС за кожний незаконний арешт викликали паніку серед оперативного складу Полтавського обласного управління внутрішніх справ. Більшість начальників районних відділів НКВС після оприлюднення відповідної постанови, за свідченням начальника 3-го відділу УНКВС по Полтавській області Платонова, «міцно розгубилися і не знали що їм робити зі слідчими справами». Так, наприклад, начальник Нехворощанського районного відділу НКВС сержант державної безпеки Микола Миколайович Варич (1905–?) почав звільняти арештованих, які відмовилися від своїх свідчень на основі 20-ти хвилинного допиту. У Гельмязівському (нині у складі Черкаської області. – *Авт.*) та Шишацькому районах співробітники НКВС зі слідчих справ вилучили старі протоколи допитів. Начальник Лубенської тюрми Дамрін особисто ознайомлював арештованих жінок з постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР і переконував в тому, що

«незабаром багатьох арештованих звільнять, так як слідство по справах проводилося неправильно»¹⁷⁶.

Про факти правового свавілля у роботі полтавських чекістів, заохочуваного О. Волковим, йшлося і на закритих партійних зборах УНКВС по Київській області (14–16 грудня 1938 р.) у присутності першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова. Начальник 3-го відділу УДБ УНКВС по Київській області старший лейтенант державної безпеки Семен Кузьмич Бойко (1897–?), який

¹⁷⁵ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 33, спр. 46, арк. 94–96.

¹⁷⁶ Там само, арк. 106, 110, 112.

у 1937–1938 рр. очолював 3-й відділок УДБ Кременчуцького міськвідділу НКВС, наголосив:

«В Полтаві я більше стикався з фактами хвастоштів, липогонства, марафета та тиранства з боку Волкова. [...] Волков з часу свого прибуття до Полтави форменим чином тероризував співробітників, [...] посадив цілий ряд невинних співробітників. [...] Волков був найпершим застрільником липових протоколів. Він сам по три доби сидів у кабінеті без арештованих і писав протоколи на 60–80 сторінок. (Сміх у залі). Ба більше, маси арештованих сидить у Кременчуку, а він пише протокол в Полтаві і говорить¹⁷⁷, так навчайтесь. [...] Я маю арештованого у Кременчуку Шамро-Вовка¹⁷⁸ – махровий петлюрівець. [...] Цей Шамро-Вовк свого часу у Козятині від вдячних євреїв підвів Петлюрі білу конячку. Він почав давати мені свідчення, [...] негайно він був взятий у мене, оскільки штаб повстанської дивізії мав бути в Полтаві, а не в Кременчуку. [...] Коли посадили людей, Волков вирішив, що в Полтаві буде дивізія, а в Кременчук дамо два окремих полка. (Сміх). Для того, щоб дати дивізію і два окремих полки, потрібно хоча б відносно довести до мирного часу чисельність цієї дивізії, значить, потрібно людей і брали людей за списком – бідняків, середняків. Був перегин у цьому відношенні»¹⁷⁹.

С. Бойко акцентував увагу присутніх на проявах ксенофобії у О. Волкова під час проведення оперативних нарад:

«Чому не берете сіоністів? Я кажу: “Немає більше”. “Дивіться товариші – говорить на нараді – я поїду до Кременчука на тротуарі візьму 5 євреїв, посаджу їх і всі вони будуть сіоністами”¹⁸⁰. [...] Волков заявляв у Полтаві на нараді про те, що у Вас тут всі співробітники євреї – сіоністи, і говорить, що ви, українці, тільки можете галушки їсти, а не боротися з ворогами. Навіщо ображати національні почуття?»¹⁸¹.

Варто зазначити, що С. Бойко навмисно зупинився на «перегінах» О. Волкова у присутності М. Хрущова, оскільки таким чи-

¹⁷⁷ ГДА СБ України, ф. 16, спр. 95, арк. 152.

¹⁷⁸ *Шамро-Вовк Володимир Степанович* (1887–1938) – викладач медичної школи у Кременчуку.

¹⁷⁹ ГДА СБ України, ф. 16, спр. 95, арк. 153–154.

¹⁸⁰ Там само, арк. 156.

¹⁸¹ Там само, арк. 157.

ном прагнув відвести увагу партійних органів від порушень «соціалістичної законності» на Київщині.

Поповнив «теку компромату» на О. Волкова лист колишнього начальника Чутівського райвідділу НКВС молодшого лейтенанта державної безпеки Костянтина Гавриловича Проглядова (1898–?). Він був написаний на шматку тканини від нижньої сорочки на адресу вищого законодавчого органу СРСР. У січні 1939 р. К. Проглядову вдалося передати листа дружині з полтавської в'язниці:

«Вісім місяців знаходжуся під вартою. [...] Протягом семи днів піддавався жорстоким тортурам, кілька разів мене відливали водою, змушуючи підписати вигаданий слідчим протокол про те, що я ніби то є учасником троцькістської терористичної організації. [...] Зверніть увагу на провокаційні методи слідства [...] викривлення політики партії»¹⁸².

Оргвисновки не забарилися. Політбюро ЦК КП(б)У 8 січня 1939 р. ухвалило постанову «Про керівних працівників НКВС УРСР», яка позначилася подальшій долі О. Волкова:

«3) Звільнити т. Волкова О.О. від роботи начальника УНКВС по Полтавській області. Затвердити т. Бухтіярова М.Д. начальником УНКВС по Полтавській області, звільнивши його від роботи секретаря Магдалинівського райкому КП(б) України Дніпропетровської області»¹⁸³.

Втративши посаду, О. Волков прибув у розпорядження НКВС СРСР і 14 січня 1939 р. оселився у готелі «Москва». Упродовж 2 місяців О. Волков чекав нового призначення. Проте 9 березня 1939 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія санкціонував арешт О. Волкова. Деякий час перебував у Лефортовській тюрмі НКВС, а потім у камері секретного «Спецоб'єкту № 10» (так звана Суханівська тюрма, в якій утримувалися співробітники вищої та середньої ланки НКВС). Під час слідства О. Волкова звинуватили у тому, що він був активним учасником антирадянської змовницької організації в органах НКВС та створював про-

¹⁸² *Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташич В.В.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). – Харьков: Основа, 1990. – С. 331.

¹⁸³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 32, арк. 1.

вокаційні справи на неіснуючі контрреволюційні формування шляхом отримання заздалегідь хибних свідчень, проводив масові безпідставні арешти, фальсифікував слідчі справи та документи¹⁸⁴. Розслідування злочинів колишнього начальника УНКВС по Полтавській області тривало аж до початку німецько-радянської війни. Під час закритого судового засідання, що відбулося 20 липня 1941 р., Військова колегія Верховного Суду СРСР на підставі звинувачень за ст. ст. 58-1б, 58-7, 58-8 та 58-11 КК РРФСР засудила О. Волкова до вищої міри соціального захисту – розстрілу. Але процедуру виконання смертної кари було відкладено. Позбавили життя О. Волкова згідно вироку суду 16 жовтня 1941 р. – наступної доби, коли Державний комітет оборони СРСР ухвалив рішення про евакуацію державних установ з Москви.

REFERENCES

1. Babenko, L.L. ta in. (Comps.). (2005). *Orhany derzhavnoi bezpeky Poltavshchyny. 1919–1991*. Poltava. [in Ukrainian].
2. Baranov, A.V. (2005). Povstanchesкое dvizhenie «belo-zelyonykh» v kazach'ix oblastiakh yuga Rossii (1920–1924 gg.). *Belaya gvardiya. Al'manax. Kazachestvo Rossii v Belom dvizhenii*. (Vol. 8, pp. 119–129). Moskva: Posev. [in Russian].
3. Cherkasov, A.A. (2004). Institut zalozhnichestva na Kubani i v Chernomor'e v 1920–1922 gg. *Voprosy istorii*, 10. [in Russian].
4. Ivashhenko, S. (2007, April, 5). Krasnye, belye, zelyonye. *Stoletie. Informacionno-analiticheskoeinternet izdanie fonda istoricheskoy perspektivy*. Retrieved from: http://www.stoletie.ru/sozidateli/krasnyje_belyje_zelenyje_289.htm. [in Russian].
5. Khrystenko, O.B. (1992). «Sprav, scho zasluhovuiut' na uvahu, ne mav». *Reabilitovani istoriiei*. – Kyiv–Poltava: Ridnyj kraj. [in Ukrainian].
6. Kovtun, H.K., Vojnalovych, V.A., Danyliuk, Yu.Z. (1992). Masovi nezakonnii represii 20-kh – pochatku 50-kh rokiv na Poltavshchyni. *Reabilitovani istoriiei*. (pp. 29–45). Kyiv–Poltava: Ridnyj kraj. [in Ukrainian].
7. Loshyts'kyj O. (2000). «Laboratoriia-2»: Poltava. Dokumental'ni materialy pro masovi represii v Poltavskij oblasti u 1937–1938 rr. *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB – From the archives of VUCHK–GPU–NKVD–KGB*, 2/4, 129–179. [in Ukrainian].

¹⁸⁴ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67453, т. 1, арк. 20.

8. Majmeskulov, L.N., Rogozhin, A.I., Stashis, V.V. (1990). *Vseukrainskaya chrezvychajnaia komissiya (1918–1922)*. – Har'kov, Osnova. [in Ukrainian].
9. Nestulia, O.O. (Ed.). (2004). *Reabilitovani istoriieiu. Poltav'ska oblast': Naukovo-dokumental'na seriia knyh.* – Kyiv–Poltava: Vyd-vo «ASMI» (Vol. 2). [in Ukrainian].
10. Nestulia, O.O. (Ed.). (2005). *Reabilitovani istoriieiu. Poltav'ska oblast': Naukovo-dokumental'na seriia knyh.* – Kyiv–Poltava: Vyd-vo «ASMI» (Vol. 3). [in Ukrainian].
11. Nestulia, O.O. (Ed.). (2009). *Reabilitovani istoriieiu. Poltav'ska oblast': Naukovo-dokumental'na seriia knyh.* – Kyiv–Poltava: Vyd-vo «ASMI» (Vol. 1). [in Ukrainian].
12. O nagrazhdenii t.t. Bermana B.D., Karuckogo V.A., Krivca E.F., Lupekina G.A., Sokolinskogo D.M., Fedorova N.N. i drugix (1937, December, 20). *Pravda*. [in Russian].
13. Okipniuk, V.T. (2017). *Orhany derzhavnoi bezpeky URSR (1922–1941 rr.). Istoryko-pravove doslidzhennia*. Kherson: vydavnytstvo Hryn' H.S. [in Ukrainian].
14. Papchinskij, A.A., Tumshis, M.A. (2001). *Shhit, raskolotyj mechom. NKVD protiv VChK*. Moskva: Sovremennik. [in Russian].
15. Petrov, N., Yansen, M. (2008). «*Stalinskij pitomec*» – Nikolaj Ezhov. Moskva: ROSSPE'N, Fond Pervogo Prezidenta Rossii B.N.El'cina. [in Russian].
16. Petrov, N.V., Skorkin, K.V. (1999). *Kto rukovodil NKVD 1934–1941. Spravochnik*. – Moskva: Zven'ya, 1999. [in Russian].
17. Pro nagorodzhennya pracivnikiv NKVS URSR. (1937, December, 20). *Visti*. [in Ukrainian].
18. Shapoval, Yu. (Ed.). (2009). Kerivnyj sklad terytorial'nykh pidrozdiliv NKVS URSR. *Ukraina v dobu «velykoho teroru». 1936–1938 roky*. Kyiv: Lybid'. [in Ukrainian].
19. Shapoval, Yu., Prystajko, V., Zolotar'ov, V. (1997). *ChK–HPU–NKVD v Ukraini: osoby, fakty, dokumenty*. (1997). Kyiv: Abrys. [in Ukrainian].
20. Shapoval, Yu.I. (2001). *Ukraina KhKh stolittia: Osoby ta podii v konteksti vazhkoj istorii*. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
21. Tereschenko, R. (1999). Chesnyj partiiets', scho zasluhovuie povnoi doviry. *Vidrodzhena pam'iat'. Knyha narysiv*. – Dnipropetrovs'k, 1999. [in Ukrainian].
22. Tumshis, M.A. (1993). Eshhe raz o kadrax chekistov 30-x godov. *Voprosy istorii*, 6, 190–191. [in Russian].

23. Tumshis, M.A., Zolotaryov, V.A. (2017). *Evrei v NKVD SSSR. 1936–1938. Opyt biograficheskogo slovarya*. Moskva: Universitet Dmitriya Pozharskogo. [in Russian].
24. Venkov, A.V. (2017). Soyuz trockistov i belyx kazakov ili razгром partijno-sovetskoj verxushki v Azovsko-Chernomorskom krae v 1937 g. *Nauka Yuga Rossii*, (T. 13, Vol. 2). [in Russian].
25. Xaustov, V., Samue'l'son, L. (2009). *Stalin, NKVD i repressii 1936–1938 gg.* Moskva: ROSSPE'N, Fond pervogo Prezidenta Rossii B.N.El'cina. [in Russian].
26. Xaustov, V.N., Naumov, V.P., Plotnikova, N.S. (Comps). (2004). *Lubyanka. Stalin i Glavnoe upravlenie gosbezopasnosti NKVD. Arxiv Stalina. Dokumenty vysshix organov partijnoj i gosudarstvennoj vlasti. 1937–1938.* – Moskva: MFD, 2004. [in Russian].
27. Yakovenko, M.M. (1997). *Agnesa*. Moskva: Zven'ya. [in Russian].
28. Yakovlev, A.N. (Ed.). (1991). *Reabilitaciya. Politicheskie processy 30–50-x godov*. Moskva: Politizdat. [in Russian].
29. Yakovlev, A.N. (Ed.). Kokurin, A.I., Petrov, N.V. (Comps). (2003). *Lubyanka: Organy VChK–OGPU–NKVD–NKGB–MVD–KGB. 1917–1991. Spravochnik*. Moskva: MFD. [in Russian].
30. *Za vidсутnistiu skladu zlochynu. Do istorii politychnykh represij 20-kh – pochatku 50-kh u Dnipropetrovs'komu hirnychomu instytutu.* (2000). Dnipropetrovs'k: NHAU. [in Ukrainian].
31. Zhirnov, E. (2010, December, 20). «Lyubil uchastvovat' v ispolnenii smertnyx prigovorov». *Kommersant" Vlast'*. Retrieved from: http://cripo.com.ua/?sect_id=9&aid=106517. [in Russian].
32. Zolotar'ov, V. (2004). *Oleksandr Uspens'kyj: osoba, chas, ototchennia*. Kharkiv. [in Ukrainian].
33. Zolotar'ov, V.A. (2007). *Sekretno-politychnyj viddil DPU USRR: spravy ta liudy*. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].

**Zolotariov V., Bazhan O. An Architect of the Great Terror
in Poltava Region: Oleksandr Volkov**

Grounding on the unique documents and materials, co-authors reconstruct the key life milestones of Oleksandr Volkov, who was the chief of the NKVD Office in Poltava region. It is shown his direct participation in the «sovietization» of the Northern Caucasus territories, Azov and Black sea regions, faking the cases during the Great Terror.

Key words: Oleksandr Volkov, the Great Terror, Poltava region, People's Commissariat for Internal Affairs in UkrSSR.